

Molla Fenârî: İlmî Kişiliği, Fıkıhla İlgili Eserleri ve Osmanlı Fıkıh Tarihindeki Yeri

İlyas YILDIRIM*

Giriş

İlim adamları ve aydınlar, toplumu şekillendirici bir misyon taşırlar. Bu açıdan onların tanınması, toplumun tanınmasına önemli katkılar sunabilecek bir potansiyele sahiptir. Bu durum, günümüz açısından geçerli olduğu gibi geçmiş zaman dilimleri için de aynı değeri ifade eder. Binaenaleyh Osmanlı Devleti'ne bu zaviyeden bakılınca önemli simalardan birisi hatta rol-model vasfı kazanmış bir âlim olarak Molla Fenârî karşımıza çıkmaktadır. Devletin -fonksiyonel anlamda- ilk şeyhülislâmı olarak da kabul edilen Fenârî, genel anlamda âlim-mutasavvıf kişiliğiyle ve dolayısıyla ilim-amel; medrese-tekke bütünlüğüne önem veren; dönemin değişen ve derinleşen ilmî üslubunu ülkesine taşıyan bir ilim adamı hüviyetine sahiptir. Kuruluş döneminde önemli misyonlar yüklenen Fenârî, takipçileriyle yüz yıllar süren bir zaman diliminde aktif olarak ilmî hayatın içerisinde yer bulmuştur. Dolayısıyla onun tanınması Osmanlı ulemasını / aydınını tanımada ve sonuç olarak da o toplumun kodlarını çözmede önemli imkânlar sunacaktır. Nitekim Molla Fenârî'yi çeşitli açılardan konu edinen farklı nitelikte pek çok çalışma bu noktada dikkat çekicidir.¹

Bu âlim portesini tamamlayan en önemli taraflardan birisi hiç şüphesiz ki onun, fıkıh ilmiyle olan münasebeti ve bu sahadaki eserleridir. Türkiye'de onun bu yönünü tespitte doğrudan katkı sunan çalışmalar biri genel, ikisi Fenârî'nin eserleri bağlamında özel olmak üzere toplamda üç tanedir. Bunlardan ilki Recep Cici tarafından sunulan ve Molla Fenârî'nin Osmanlı fıkıh tarihindeki yerini konu

* Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 Bunların bir listesi için bkz. Kadir Gömbeyaz, "Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenârî Bibliyografyası", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa)*, Tefik Yücedoğru ve dğr. (eds.), Bursa Kültür A.Ş., 2010, s. 520-524.

edinen bir tebliğdir.² Bu çalışmada araştırmacı, Molla Fenârî'nin hayatını, fıkıhla ilgili eserlerini ve Osmanlı fakihleri arasındaki yerini ortaya koymaktadır. Molla Fenârî'nin kısa hayat hikâyesinden sonra eserleri hakkında tasvir edici genel bilgilerle yetinilen tebliğde, bazı eksik ve hatalı malumata da tesadüf edilebilmektedir. Mesela Fenârî'nin Keydânî şerhi doğru bir isimlendirmeyle *Şerhu Fikhi'l-Keydânî*³ olarak takdim edilirken tanıtımı bu şerh değil de metin üzerinden yapılmıştır.⁴ Yine Fenârî'nin müstakil bir çalışması olan *Şurûtu's-salât* adlı eseri, Keydânî şerhinin bir bölümü olarak sunulmuştur.⁵ Molla Fenârî'nin Osmanlı fıkıh tarihindeki yerini konu edinen kısım ise alt başlıklarla detaylandırılarak genel çerçevede işlenmiştir.

Molla Fenârî'nin daha çok eserleri üzerinde yoğunlaşan biri tez diğeri tebliğ mahiyetindeki iki çalışmaya gelince bunlardan ilki Sıtkı Gülle'ye ait yüksek lisans tezi olup Molla Fenârî'nin eserlerini konu edinmektedir.⁶ Tez, Fenârî'nin eserlerini -birkaç istisnası hariç- Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki nüshaları üzerinden tanıtp bunlar hakkında tasvir edici bilgiler verme şeklinde bir yöntemle sahiptir. Bu kapsamda fıkıh eserleri olarak *Fusûlü'l-bedâyi'*, *Şerhü's-Sirâciyye*, *Şerhu Telhîsi'l-Câmii'l-kebîr* ve *Mukaddimetü's-salât* adlı çalışmalara yer verilmekte, sonuncusu muhtemelen Keydânî'nin metni ile karıştırılıp o minvalde değerlendirildiğinden Fenârî'ye aidiyeti pek uygun bulunmamaktadır.⁷

Molla Fenârî'nin eserlerini konu edinen Kadir Gömbeyaz'a ait tebliğe gelince,⁸ ciddi bir emek mahsulü olan bu araştırma, temelde Molla Fenârî'nin eserlerinin ona aidiyeti ve Molla Fenârî bibliyografyası üzerine odaklanmıştır. Tebliğ sahibi burada toplamda on bir adet fıkıh eserini değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Bunlardan *Fusûlü'l-bedâyi'*, *Şerhü Ferâzi's-Sirâciyye*, *Şerhu Telhîsi'l-Câmii'l-kebîr* ve *Havâşî'l-Osmânî*'yi Fenârî'ye aidiyetinde sorun olmayanlar başlığı altında tanıtmaktadır. *Mukaddimetü's-salât*, *Şurûtu's-salât*, *er-Risâletü's-salâtiyye*, *Şerhu Dîbâceti Usûli'l-Pezdevî* ve *Mürşidü'l-musallî* adlı çalışmalarını Fenârî'ye aidiyetleri tartışmalı olan eserler kapsamında değerlendiren araştırmacı, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Vikâye* ve *Risâle fi'l-istincâ* adlı eserleri de ona yanlışlıkla nispet edilenler bağla-

2 Recep Cici, "Molla Fenârî'nin Osmanlı Hukuk Düşüncesindeki Yeri", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa)*, Tevfik Yücedoğru ve dğr. (eds.), Bursa Kültür A.Ş., 2010, s. 239-258.

3 Eser, *Şerhu Mukaddimetü's-salât* olarak da adlandırılmaktadır ki biz, eserin tanıtım kısmında bu ismi kullanacağız.

4 Cici, "Molla Fenârî'nin Osmanlı Hukuk Düşüncesindeki Yeri", s. 246-247.

5 Cici, "Molla Fenârî'nin Osmanlı Hukuk Düşüncesindeki Yeri", s. 242.

6 Sıtkı Gülle, "Şemseddin Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.

7 Yazarın bu tespiti için bkz. Gülle, "Şemseddin Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri", s. 80.

8 Kadir Gömbeyaz, "Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenârî Bibliyografyası", s. 467-524.

mında tahlil etmektedir. Aidiyet problemi üzerine odaklandığı bu çalışmasında yazar, eserlerin bazı yazma nüshaları üzerinden ve ikincil kaynaklardan hareketle tespitlerde bulunmaktadır. Ancak çalışmanın kapsam ve niteliğinin bir neticesi olarak bazı hatalarla da karşılaşabilmektedir. Mesela *Mukaddimetü's-salât* adlı eserin metni üzerinden bir değerlendirilme yapılmak suretiyle hem Fenârî'ye aidiyeti hem de üzerinde yapılan bazı çalışmalar açısından bir takım yanlışlara düşülmüştür. Yine *Şurûtu's-salât*'in nüshalarında Fenârî'ye ait olduğunu gösterir bir bilgi bulunmadığı hususunda yazar isabetli bir tespitte bulunurken, elimize ulaşan nüshaların istinsahının geç tarihli oluşundan hareketle bu eserin Fenârî'ye aidiyetini problemlili görmesi,⁹ aynı oranda isabetli değildir. Nitekim bu durum, eser tanıtılırken görülecektir.

Bunlar haricinde bazı akademik çalışmalar da bilhassa Molla Fenârî'nin usûl eseri *Fusûlü'l-bedâyi'* üzerinde yoğunlaşmakta olup mahiyetleri icabı bu eserleri, ilgili telifin tanıtımı kısmında ele alacağız. Netice itibariyle bu makale, Molla Fenârî'nin ilmî kişiliğinin oluşumunu tespitite bazı etken unsurların ortaya konulması; onun fıkıh ilmine dair eserleri ve bunlar üzerinde yapılan çalışmaların yazma eserler üzerinden tanıtımı; ulaşılabilen nüshaların künye bilgilerinin verilmesi ve bu sayede eserlerin Fenârî'ye aidiyeti konusunda da bazı eksikliklerin telafisi; Osmanlı dönemi fıkıh ilmi açısından ne tür etkilerinin olduğunu tespititi gibi hususlarda önceki çalışmaları ikmal ve tashih etmeyi hedeflemektedir.

I. Molla Fenârî'nin Kısa Hayat Hikâyesi ve İlmî Kişiliği¹⁰

9 Gömbeyaz, "Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenârî Bibliyografyası", s. 472, 496.

10 Molla Fenârî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ebü'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lüğaviyyîn ve'n-nuhât*, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (thk.), Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, t.y., c. 1, s. 97-98; Ebü'l-Fadl Şehabüddîn Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr*, Hasan Habeşî (thk.), Kahire: Cumhuriyetü Mısri'l-Arabiyye el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmîyye li-Cenneti İhyâi't-Türâsi'l-İslâmîyye, 1392/1972, c. 3, s. 464-465; Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut (thk.), Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1413/1993, c. 9, s. 304; İsmâuddîn Ebü'l-Hayr Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devletü'l-Osmâniyye*, A. Subhi Furat (thk.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985, s. 22-29; Mustafa Abdullah Hacı Halife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, Beyrut: Dâru İhyâi Türâsi'l-Arabî, t.y., c. 2, s. 1267; Abdüllatif b. Muhammed Riyâzizâde, *Esmâü'l-kütübi'l-mütemmim li-Keşfi'z-zünûn*, Muhammed Altuncî (thk.), Kahire: Mektebetü'l-Hancî, t.y., s. 243-244; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Bedru't-tâli' bi-mehâsini men ba'di'l-karni's-sâbi'*, Muhammed Hasan Hallak (thk.), Dimeşk: Dâru İbn Kesir, t.y., c. 1, s. 820-823; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin teracimu musannifi'l-kütübü'l-Arabiyye*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993, c. 3, s. 269-270; Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî, *Kitâbü'l-fevâidi'l-behiyye fî teracimi'l-Hanefiyye*, Beyrut: Dârü'l-Marife, t.y., s. 166-167; Babanzâde İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, Beyrut: Dâru İhyâi Türâsi'l-Arabî, 1955, c. 2, s. 188-189; Hayrüddin ez-Zirikli, *el-A'lâm: Kâmûsu* ➤

Tam adı Şemseddîn Muhammed b. Hamza¹¹ olup Fenârî nisbesiyle¹² maruf Molla Fenârî, 751/1350 yılında dünyaya gelmiştir.¹³ Doğum yeri tam olarak bilinmemekle beraber genç yaşta Maveraünnehir bölgesinden Anadolu'ya geldiği rivayet edilmiştir.¹⁴ Babasının yanında başladığı ilim tahsilini Alâeddîn Esved (ö. 800/1397-1398) ve daha sonra Cemaleddin Aksarâyî (ö. 791/1389) ile sürdüren Molla Fenârî, Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413) ile birlikte gittiği Mısır'da eğitimini devam ettirmiştir. Orada Ekmeleddîn el-Bâbertî (ö. 786/1384) ve diğer bazı âlimlerden şer'î ilimlere dâir çeşitli dersler okuyan Fenârî, bu esnada astronomi (hey'et), matematik (riyaziye) gibi ilimlerle de meşgul olmuştur.

Molla Fenârî, Mısır'dan dönünce Yıldırım Bayezid tarafından önce Manastır Medresesi müderrisliğine, bir müddet sonra da Bursa kadılığı görevine getirilmiştir. Ankara Savaşı'ndan sonra Karaman'a giden Fenârî, burada on yıldan fazla bir zaman ders okuttuktan sonra 817/1414 yılında tekrar Bursa'ya dönmüş ve Bursa kadılığına ikinci kez atanmıştır.

Hicri 822 yılında hac dönüşü Kahire'ye uğrayıp orada bir süre ders veren Fenârî, akabinde Kudüs'e geçmiş ve bilahare Bursa'ya dönmüştür. Molla Fenârî, bu uzun yolculuğun ardından II. Murad tarafından 828/1429 yılında müftülük vazifesine tayin edilmiştir.¹⁵ İkinci kez çıktığı hac yolculuğundan ise 833/1430

terâcîm li eşheri'r-ricâli ve'n-nisâi mine'l-Arabi ve'l- musta'ribîn ve'l-musteşrikîn, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, c. 6, s. 110; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333, c. 1, s. 390-392; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311, c. 3, s. 159; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 98-99; Muhammed İsmail Şaban, *Usûlü'l-fikh târihuhû ve ricâlihû*, Mekke: Dâru's-Selâm, 1419/ 1998, s. 449.

- 11 İsmi kaynaklarda bu şekilde geçmekle beraber Şevkânî, diğerlerinden farklı olarak Molla Fenârî'nin asıl isminin Muhammed b. Muhammed olduğunu belirtmekte, çoğunluğun görüşünü "bir görüş" şeklinde vermektedir. Bkz. Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, c. 1, s. 820.
- 12 "Fenârî" nisbesiyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kimilerine göre Şemseddîn Muhammed bu nisbeyi doğduğu köyün adından almış, bazı müelliflere göre de babasının fenercilik yapması sebebiyle bu nisbe kendisine verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, c. 1, s. 97; Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-nu'mânîyye*, s. 22.
- 13 Künyeleri yukarıda zikredilen kaynaklar, Fenârî'nin doğum yılı olarak 751/1350'yi göstermektedir. Ancak Fenârî'den icazetli olan İbn Hacer onun, 758 yılı Safer ayında doğduğunu rivayet etmektedir. Bkz. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, c. 3, s. 464.
- 14 Güllü, "Şemseddîn Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri", s. 1. Konuyla ilgili tartışmalar ve farklı görüşler için bkz. Mefail Hızlı, *Osmanlı Bilim Tarihinin İlk Büyük Siması Molla Fenârî*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2009, s. 17-18.
- 15 Bazı eserlerde Molla Fenârî için "ilk şeyhülslâm" şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Ancak Molla Fenârî, fetva ve kaza işlerini birlikte yürüttüğü için bu şekilde tavsif edilmiştir. Diğer türlü Osmanlı sınırları içindeki en yüksek dinî merci ve ilmiye sınıfının başkanlığı şeklindeki şeyhülslâmlık makamı ise Kanûnî döneminde tesis edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülslâmlık*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2002, s. 37-44.

yılında dönen Fenârî, tamamen ibadetle meşgul olmaya başladıktan¹⁶ kısa bir süre sonra 1 Receb 834 (15 Mart 1431) tarihinde Bursa'da vefat etmiştir.¹⁷ Aklî ve naklî ilimlerde dönemin otoritelerinden kabul edilen Molla Fenârî,¹⁸ kendi yaptırdığı caminin hazîresine defnedilmiştir.

Molla Fenârî, Osmanlı'nın beylikten sultanlığa geçişine tanıklık edip devletin ilmî kimliğinin oluşmasına ciddi katkılar sunan¹⁹ bir prototiptir. Onun ilmî kişiliğinin ve tercihlerinin sonraki dönem üzerinde belirleyici etkilerde bulunmuş olması, bu modelin oluşmasındaki sâiklerin tespitini daha da anlamlı kılmaktadır. Bu nedenle onun yetişmesinde etkin olan hocaları hakkında tasvir edici bazı hususları zikretmek anlamlı ve konuyu aydınlatıcı olacaktır.

Molla Fenârî'nin ilmî hayata babası Hamza b. Muhammed ile başladığına temas etmiştik. Onunla olan bu ilmî münasebetinin daha çok İbnü'l-Arabî ekolüne dair okumalar şeklinde olduğu kaynaklarda vurgulanmaktadır.²⁰ Bu münasebet ise ilerleyen satırlarda yer bulacak olan "ilim dili tesisi" ve "Fenârî okulu" gibi noktalarda belirleyici unsur olarak ön plana çıkmaktadır.

İran'da eğitim gören ve Habbâzî'nin *Muğnî* adlı fıkıh usûlü eserine bir şerhi de bulunan Alâeddîn Esved, Fenârî'nin kendisinden ilim tahsil ettiği hocalar arasında yer almaktadır. Molla Fenârî, bu hocasıyla arası açılınca da Cemâleddîn Aksarâyî'ye talebe olmuştur.²¹ Fahreddîn er-Râzî'nin dördüncü kuşaktan torunu olan bu âlim, Molla Fenârî'nin Râzî'ye bağlandığı halkalardan birisi olmaktadır.²²

Fenârî'nin bir diğer hocası ise Ekmeleddîn el-Bâbertî'dir. Fenârî gibi ilim tahsili için Anadolu'dan İslam dünyasının farklı coğrafyalarına seyahate çıkan Bâbertî, Kahire'de karar kılıp orada vefat etmiştir. Fenârî'nin de bu dönemde kendisinden ilim tahsil ettiği Bâbertî, gerek ilim silsilesi ve gerekse telifatıyla Fenârî açısından önemli bir konumu hâizdir. Zira o, hocası Kivâmeddîn el-Kâkî (ö. 749/1348) ile Ebû Yusuf'a ulaşan bir ilmî silsileye sahiptir.²³ Yine Babertî'nin

16 Tarık Velioğlu, *Cihan Devletini Ayakta Tutan Gizli Cevher: Osmanlı'nın Manevi Sultanları*, İstanbul: Hayykitap, 2008, s. 46.

17 Molla Fenârî'nin vefat tarihi eserlerde bu şekilde zikredilmekle beraber Hüseyin Hüsameddîn bunun yanlış olduğunu, doğrusunun 838 olması gerektiğini ifade etmektedir. Bkz. Hüseyin Hüsameddîn, "Molla Fenârî", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, 1928, c. 17, s. 153, 155.

18 Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye*, s. 30.

19 Konunun ayrıntısı için bkz. İhsan Fazlıoğlu, *Kayıp Halka*, 2. baskı, İstanbul: Papersense Yayınları, 2015, s. 180-184.

20 Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye*, s. 24-25; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 166.

21 Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye*, s. 9.

22 Hattâ Aydın'ın belirttiğine göre: "Fenârî, Aksarâyî'den ders okumuş olduğu için icazetnâmesi Fahreddîn er-Râzî kolunu takip etmiş ve orta Asya mektebi geleneği Fenârî yoluyla Anadolu'ya da geçmiştir." Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1991, s. 49.

23 Bu silsile için bkz. Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 195.

bu hocasının Pezdevî'nin en önemli şârihleri Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730/1330) ile Hüsâmüddîn es-Sîgnâkî'nin (ö. 714/1314) talebesi olması,²⁴ ona ve dolayısıyla Fenârî'ye mezhebin önemli simalarıyla daha yakın bir temas kurabilme imkânı sunmuştur.

Ekmeleddîn el-Bâbertî'nin Fenârî üzerindeki etkisi, onun yoğunlaştığı bazı fıkıh eserlerinin Fenârî tarafından da çalışılmış olmasıyla tebârüz etmektedir. Mesela Pezdevî'nin *Usûl*'ü, Secâvendî'nin (ö. 596/1200'den sonra) *el-Ferâizü's-Sirâciyye*'si, Hilâtî'nin (ö. 652/1254) *Telhîsu'l-Câmiî'l-kebîrî* bunlar arasındadır.²⁵ Yine Bâbertî'nin, *Muhtasarü'l-Müntehâ*'ya er-Rudûd ve'n-nukûd adlı bir şerh yazmasıyla Fenârî'nin, Adudüddîn el-İcî'nin (ö. 756/1355) *Şerhu'l-Adûd* diye meşhur olan *Muhtasarü'l-Müntehâ* şerhini yirmi defa okutması,²⁶ bu minvalde verilebilecek bir diğer örnektir.

Fenârî'nin bir diğer hocası ise İbn Mübârekşâh'tır (ö. 784/1382'den sonra). Ünlü kelim ve mantık bilgini Kutbeddîn er-Râzî'nin (ö. 766/1365) talebesi olan bu âlim, Osmanlı medreselerinde yetişen ulemanın, akli ilimler icâzetnâmelerinin hemen hepsinde yer almaktadır.²⁷

Yukarıda özetle verilen bilgiler ışığında Molla Fenârî'nin döneminin önde gelen eğitim merkezleri, önemli ilim adamları ve temel akli-nakli disiplinleriyle doğrudan veya dolaylı olarak ilişki içerisinde bulunduğu söylenebilir. Bu durum onun, dönemindeki önemli ilim merkezleriyle temasına ve mevcut birikimi elde edebilmesine imkân tanyacağı muhakkaktır. Bu imkân, Moğol istilası sebebiyle göç dalgasına maruz kalan halkın Anadolu'ya sürüklenmesiyle oluşan nüfus hareketliliğinin ortaya çıkardığı sorunları çözmeye de bir fırsat sunmuş olacaktır. Nitekim Yıldırım Bâyezid'in, devletin yeni durumuna göre medreseleri yenileme çalışmasında Molla Fenârî'yi öncelemesi,²⁸ onun gerek ilmî anlamdaki donanımdan ve gerekse bu tecrübî birikiminden kaynaklanması kuvvetle muhtemeldir.

Daha özele inilerek ve fıkıh ilmi eksenli yapılacak bir tahlilde Fenârî'nin, temelde klasik Hanefî çizgisini sürdürdüğü görülmektedir. Şöyle ki Molla Fenârî'nin, bilhassa Bâbertî ve onun üstatları kanalıyla önde gelen Hanefî âlimleriyle olan ilişkisi, eserleri ve bunları telifteki gayesi, sürdürdüğü çizgiyi tespitinde önemli ipuçları vermektedir. Mesela *Fusûlü'l-bedâyi*'de Hanefîlik çizgisinin takip edildiğini vurgulayan ifadeler görülebilmektedir.²⁹ Ayrıca onun, bu çizgiye muhalif

24 Hüseyin Kayapınar, "Kâkî", *DİA*, c. 24, s. 216.

25 Bâbertî'nin mezkûr eserlerine yapılan atıf için bkz. Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 195. Fenârî'nin eserleri ile ilgili başlık altında yer bulacaktır.

26 Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 167.

27 H. Bekir Karlığa, "Muhammed b. Mübârekşâh", *DİA*, c. 30, s. 559-560.

28 Bu tercihin ayrıntıları için bkz. Fazlıoğlu, *Kayıp Halka*, s. 180-184.

29 Muhammed b. Hamza b. Muhammed el-Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi'*, İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1289, c. 1, s. 81.

olan görüşleri tenkit edip kendi mezhebine ait görüş ve delillerin daha kuvvetli olduğu iddiasını yer yer dile getirir üslubu³⁰ da bu noktada önemli bir veridir.

Bununla birlikte Molla Fenârî'nin, bu çizginin sürdürüleceği ifade tarzı olarak Fahreddîn er-Râzî'yle (ö. 606/1210) netleşip istikrar kazanan yeni *ortak ilim dilini* tercih ettiği görülür. Nitekim onun Cemâleddîn Aksarâyî vasıtasıyla Fahreddîn er-Râzî çizgisine ilmî silsile olarak bağlı olduğu yukarıda geçmişti. Ayrıca İbn Mübârekşâh'tan ilim tahsili ise aklî ilimlerde de onu, bu çizgiye bağlamaktadır. Bu noktada ise Fahreddîn er-Râzî'yle kıvamını bulan bu ortak dilin tasviri önem kazanmaktadır.

Gazzâlî'nin, İbn Sinâ mantığını süzgeçten geçirip mütekellimînin diliyle onu buluşturma şeklinde açtığı yol, Fahreddîn er-Râzî tarafından kavramsal birlikteliğe kavuşturulmuştur. Necmeddîn el-Kazvînî el-Kâtibî (ö. 675/1277) ile Konya kadısı Sirâceddîn el-Urmevî ise gerekli eleştirileri dikkate alarak bu birlikteliği *ortak dil* formatına sokmuş, her iki müellifin şârihi olan Kutbeddin er-Râzî ise tesviye işini üstlenmiştir. İçlerinde Molla Fenârî'nin de bulunduğu bir silsile ise bu dili ayrıntılarda geliştirmiştir.³¹ Bu ilmî silsile, daha sonra büyük çoğunluk tarafından takip edilen bir geleneği de ortaya çıkartmıştır. Bu gelenek, hakikati ifade aracı olarak yeni bir dil oluşturmuş ve bu dil, ilerleyen dönemlerde bütün ilimlerde ortak bir payda olarak kullanılmıştır.³²

Bu dil tesisi, Fenârî ile daha geniş bir sahayı içine alma şeklinde bir evrilmeye göstermiştir. Şöyle ki Fahreddîn er-Râzî ile İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), aklî ve dinî ilimlerde kendilerinden önceki birikimi de muhafaza ederek bunların üzerine bir üst söylem geliştirmişlerdir. Bu söylemin daha sonraki dönemde temel müracaat kaynakları bu iki âlim olmakla birlikte toplumsal hayatla buluşan bir sistem içinde ikisini de telif edip temel dinî, lisanî ilimlerle irtibatını kuran Molla Fenârî olmuştur. Fenârî, bu yönüyle ve ortaya koyduğu telifleriyle kendinden sonraki dönemin meselelerini tayin edici konumdadır.³³ Nitekim

30 İlgili tespit için bkz. Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, s. 124.

31 Ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan Fazhoğlu, "Türk Felsefe-Bilim Tarihi'nin Seyir Defteri (Bir Önsöz)", *DİVÂN İlmî Araştırmalar*, 2005, sy. 18, s. 26-29; Bekir Karlığa, "Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu", *Osmanlı*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. 7, s. 29-31.

32 Bu dilin sahip olduğu özellikler için bkz. İhsan Fazhoğlu, "Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, 2003, sy. 3, s. 154.

33 Tahsin Görgün, "Klasik Türk Düşüncesinin Temel Meseleleri ve Molla Fenârî", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa)*, Tevfik Yücedoğru ve dğr. (eds.), Bursa Kültür A.Ş., 2010, s. 178-179. Bu tabloyu net bir şekilde ortaya koyan Görgün, Fenârî'nin bu sentezini ise şöyle özetlemektedir: "İslâm düşünürlerinin yeni sentezlere yöneldiği hareketli bir dönemde yaşayan Fenârî, Moğol istilâsı ve Haçlılar sonrası İslâm dünyasının yeniden toparlanmaya çalıştığı ilmî ve fikrî ortamın güçlü bir temsilcisidir. Muhakkikler (muhakkikûn) olarak bilinen âlimlerin yetiştiği bu ortamda fikirleri teşekkül eden Fenârî dinî ve lisanî ilim-

Görgün'ün ifade ettiği üzere Fenârî ile birlikte metafizik düşüncede akli ve nakli bilgiyi irfânî bir düzeyde telif etme çabası, Osmanlı düşüncesinin neredeyse temel yönelişi haline gelmiş gözükmektedir. Bununla birlikte her ilmin kendi yapısını da göz önünde bulunduran Fenârî, mesela söz konusu fıkıh usûlü olunca onu, tamamen kendi çizgisi ve yöntemi dâhilinde ele almakta, akli yaklaşımı ön plana çıkartan bir yöntem takip etmektedir.³⁴

Molla Fenârî'de görülen bu yeni dil-üslup ve irfânî perspektifle beslenen çok yönlü âlim-mutasavvıf portresi,³⁵ sadece kendisinde kalmamış, takipçileriyle Osmanlı düşüncesinde belirleyici olmuştur. Zira Osmanlı uleması Râzî mektebine mensuptur ve bu mensubiyeti Molla Fenârî pekiştirmiş, kendinden sonra öğrencileri de onu takip etmiştir. Molla Yegân, Hızır Bey (ö. 863/1459), Hocazâde (ö. 893/1488), Hayâlî (ö. 875/1470), Kastallânî (ö. 901/1496), Sinan Paşa (ö. 891/1486), Molla Lutfi (ö. 900/1495), İbn Kemâl (ö. 940/1534), Ebussuûd (ö. 982/1574) gibi bazıları devletin üst kademelerinde de bulunmuş önemli simalar, bu mektebe mensuptur.³⁶

II. Molla Fenârî'nin Fıkıh İlmi ile İlgili Eserleri³⁷

Molla Fenârî'ye bu sahada nispet edilen eserlere baktığımızda bu nispetin nüshalar ve ilgili çalışmalar görülerek veya müellifin başka eserlerindeki

---

leri, Fahreddin er-Râzî'nin metafiziğini ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf metafiziğini bir büyük sentezde uyumlu hale getirmeyi denemiştir." Bkz. Tahsin Görgün, "Molla Fenârî", *DİA*, c. 30, s. 247.

34 Görgün, "Molla Fenârî", c. 30, s. 248.

35 Fenârî'nin mutasavvıf kimliği hakkında bilgi için bkz. Reşat Öngören, "Osmanlı Devleti'nin İlk Şeyhülislamı Molla Fenârî'nin Tasavvufî yönü", *Türkler*, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (eds.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. 11, s. 114-119.

36 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1947, c. 2, s. 585. Bu mektebin tasvirini ise Görgün'ün şu değerlendirmelerinde somut bir şekilde görebilmekteyiz: "Molla Fenârî'nin kendisinden önceki entelektüel birikimden yararlanma hususunda kapsayıcı bir bakış açısına sahip olması, farklı ya da çatışan düşünce geleneklerini birbiriyle uyuşacak tarzda yeniden ele alabilmesini sağlamış ve daha yüksek bir düzeyde gerçekleştirilecek bir sentezi düşünürün asıl gayesi haline getirmiştir. Din ilimleri olarak fıkıh ve kelâm, felsefî analiz ve teorik kanıtlama yöntemi olarak mantık, vahdet-i vücüd metafiziği olarak tasavvuf bu düşünce sisteminde dîni ve akli meşruiyet sorunu yaşamadan bir arada bulunmaktadır. Bu yaklaşımıyla Fenârî kendisinden sonraki Osmanlı düşünce ve ilim hayatına yön vermiş şahsiyetlerden biridir." Bkz. Görgün, "Molla Fenârî", c. 30, s. 248.

37 Molla Fenârî'nin bütün eserleri için bkz. Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye*, s. 23-25; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 166; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, s. 821; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, c. 3, s. 270; Babanzâde, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 2, s. 188-189; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 391; Ziriklî, *A'lâm*, c. 6, s. 110; Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, s. 68-82; Gülle, "Şemseddîn Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri", s. 15-80; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları: Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar*, Bursa: Arasta Yayınları, 2001, s. 112-121; Gömbeyaz, "Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenârî Bibliyografyası", s. 467-520; İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *DİA*, c. 30, s. 246.

atfına istinaden doğrulanabilenleri şunlardır: *Fusûlü'l-bedâyi'*, *Şerhu Telhisi'l-Câmiî'l-kebir fi'l-fürû'*, *Şerhu Mukaddîmeti's-salât*, *Şurûtu's-salât*, *Şerhu'l-Ferâizi's-Sirâciyye*, *Havâşi'l-Osmânî*. Tabakat kitaplarında Fenârî'ye nispet edilen ancak yazma nüshalarına ulaşamayan çalışmalar ise iki tane olup *Mürşidü'l-musallî* ve *Şerhu Dîbâceti Usûli'l-Pezdevî*'den ibarettirler. Bunlar haricinde kütüphane kayıtlarındaki karışıklıklar nedeniyle Fenârî'ye nispet edilen eserler de mevcuttur. Mesela Fenârî'nin torunlarından Muhammed b. Ali b. Yusuf el-Fenârî'ye (ö. 929/1523) ait olan *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Vikâye* isimli bir çalışma yanlışlıkla Molla Fenârî'ye nispet edilmiştir.³⁸ Yine *Risâle fi'l-mesh 'ale'l-huffeyn* adlı eser de benzer bir karışıklıkla bazı kütüphanelerde Molla Fenârî'ye ait bir metin olarak kayda geçirilmiştir. Ancak bu hatalı kayıtların yer aldığı nüshalarda bile eserin Fenârîzâdelerden olan Muhyiddin Mehmed b. Alî b. Yûsuf'a (ö. 954/1547) ait olduğu görülmektedir.³⁹ Bu durum sadece Fenârî'nin kendi eserlerine mahsus olmayıp onlar üzerine yapılan diğer çalışmalar için de söz konusu olabilmektedir. Mesela Fenârî'nin torunlarından Hasan Çelebî'ye ait olduğu söylenen *Vüsûlü's-sevâyi' alâ Fusûli'l-bedâyi'* adlı çalışmanın Muhammed Şah Fenârî'nin haşiyesiyle karıştırıldığı ifade edilmiştir.⁴⁰

Bu noktada tespiti daha da karmaşık olan bir eser söz konusudur ki o da Yusuf b. İbrâhim el-Mağribî el-Vânûğî'nin (ö. 838/1434'te sağ) *Gâyetü't-tahrîri'l-câmi'* adlı çalışmasıdır.⁴¹ Eser, yukarıda zikredilen ve Fenârî'nin telifatını konu edinen bütün çalışmaların hemen hepsinde *Fusûlü'l-bedâyi'*in ihtisarı olarak geçmektedir. Ancak bu, mazur görülebilecek bir karışıklığın neticesidir. Şöyle ki müellif eserin girişinde fıkıh usûlü çalışmaları içerisinde en başarılılarından birisinin İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295) *Bedû'n-nizâm*'i olduğunu ifade etmekte ve bu eser üzerine derinlemesine meşgul olmayı Allah Teâlâ'dan istediğini belirtmektedir. Bu çalışmasında da metin olarak *Bedû'n-nizâm*'i adım adım takip ettiğini ancak üslup olarak bu sahada eşsiz bir yere sahip olan *Fusûlü'l-bedâyi'*deki yöntemi esas alacağını vurgulamaktadır. Bundan dolayı olsa gerek müellif, esere *Gâyetü't-tahrîri'l-câmi'* ve *kifâyetü't-tahrîri'l-mâni'* ismini verdiğini söylemesinin yanında onu "*el-Muhtasar min Fusûli'l-bedâyi'*" şeklinde tavsif etmektedir.⁴² Eserin tertibini ise *Bedû'n-nizâm*'a uygun olarak dört ana

38 Nitekim eserin müellifi, yazma nüshanın başında açık bir şekilde yazılmaktadır. Bkz. Muhammed Şâh b. Alî b. Yûsuf el-Fenârî, *Hâşiye alâ Şerhi Vikâyeti'r-Rivâye*, Manisa İl Halk Ktp., nr. 653, vr. 1b.

39 Örnek olarak bkz. Şemseddîn Muhammed b. Hamza el-Fenârî, *Risâle fi'l-mesh 'ale'l-huffeyn*, Milli Ktp. Yazmalar Koleksiyonu, nr. 1032/10 (60b-64b).

40 Cemil Akpınar, "Hasan Çelebî, Fenârî", *DİA*, c. 16, s. 315.

41 Yusuf b. İbrâhim el-Mağribî el-Vânûğî, *Gâyetü't-tahrîri'l-câmi'* ve *kifâyetü't-tahrîri'l-mâni'*, Süleymaniye Ktp. Carullah, nr. 558 (159 vr.), telif tar. 832 (müellif nüshasıdır).

42 Bütün bu vurgular için bkz. Yusuf b. İbrâhim el-Mağribî el-Vânûğî, *Gâyetü't-tahrîri'l-câmi'* ve *kifâyetü't-tahrîri'l-mâni'*, Süleymaniye Ktp. Carullah, nr. 558, vr. 1b.

başlık ekseninde ve bu eserle lafızları da dâhil tamamen aynı bir şekilde sunmaktadır.⁴³ Bununla birlikte müellif, yer yer ilave açıklamalarda ve farklı tercihlerde bulunması ile de dikkat çekmektedir. Sözelimi fıkıh usûlünü tanımlarken bir taraftan İbnü's-Sââtî'nin tarifini tercih etmekte diğer taraftan *Fusûlü'l-bedâyi'* de bulunan bir kaydı da bu tanıma eklemektedir.⁴⁴ Yine ilerleyen alt başlıklarda *Bedû'n-nizâm*'da bulunmayan bazı konuları *Fusûlü'l-bedâyi'* den özetleyerek aktardığı da görülebilmektedir.⁴⁵

Bütün bunlardan hareketle bu eserin *Bedû'n-nizâm*'i merkeze alan ancak üslup ve temel referans kaynağı olarak da *Fusûlü'l-bedâyi'*i takip eden müstakil bir çalışma olarak ifade edilmesi uygun olacaktır. Ancak eser, muhtemelen hem müellifi tarafından yapılan tavsifinden hem de *Fusûlü'l-bedâyi'* ile olan yakın münasebetinden ötürü kaynaklarda nitelik olarak bu çalışmanın bir ihtisarı olarak geçmektedir. *Keşfü'z-zünûn*'da yer alan bu bilgi⁴⁶ ise daha sonraki çalışmalarda da tekrarlanmış; dolayısıyla bu eser üzerine yapılan *Keşfü's-şevârid ve'l-mevânî* adlı şerh de *Fusûlü'l-bedâyi'* üzerine yapılmış ikincil bir çalışma olarak varsayılmıştır.⁴⁷

Bu genel çerçeveden sonra Molla Fenârî'nin fıkıh ilmiyle alakalı eserlerini ve bunlar üzerine yapılan çalışmalarını ele almaya başlayabiliriz.

A. *Fusûlü'l-bedâyi'*

Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi', Süleymaniye Ktp. Hacı Beşir Ağa, nr. 202 (299 vr.), ist. 798, müst. Said b. Receb el-Kırmî;⁴⁸ Nuruosmaniye Ktp., nr. 1358, ist. 810, müst. Fahreddin b. Abdülhamid el-Meşhedî; Murad Molla Ktp., nr. 704, ist. 812, müst. Yakub b. İdris en-Nakidavî; Süleymâniye Ktp., nr. 579 (346 vr.), ist. 815, müst. Ali b. Yahya Bâli; Süleymâniye Ktp. Resisülküttâb, nr. 291 (332 vr.), ist. 828, müst. Yusuf b. el-Mağribî;⁴⁹ Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Ktp., nr. 518 (375 vr.), ist. 830, müst. Mu-

43 İçerikle ilgili mukayese için bkz. Vânûğî, *Gâyetü't-tahrîri'l-câmi'*, vr. 1b-2a; Ahmed b. Ali el-Bağdadî İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl (el-Ma'rûf bi-Bedî'n-nizâm)*, İbrahim Şemsüddin (thk.), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1425/2004, s. 49-50; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, c. 1, s. 3.

44 Mukayese için bkz. Vânûğî, *Gâyetü't-tahrîri'l-câmi'*, vr. 2a; İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, s. 51; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, c. 2, s. 10.

45 İlgili tespiti mukayeseli bir şekilde görmek için örnek olarak bkz. Vânûğî, *Gâyetü't-tahrîri'l-câmi'*, vr. 151b-153a; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, c. 2, s. 410-412.

46 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1267.

47 Atıflar için bkz. Zirikî, *el-A'lâm*, c. 8, s. 212; Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, s. 82; Gülle, "Şemseddin Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri", s. 33; Cici, "Molla Fenârî'nin Osmanlı Hukuk Düşüncesindeki Yeri", s. 245; Gömbeyaz, "Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenârî Bibliyografyası", s. 479.

48 Eserin sadece ilk cildir. Müstensih bu nüshanın Molla Fenârî'nin huzurunda okunup yazıldığını ifade etmektedir.

49 Bu nüshalar ve müellifin hayattayken istinsah edilen başka nüshalarının da bulunduğu hakkında bkz. Gülle, "Şemseddin Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri", s. 39-42; Gömbeyaz, "Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenârî Bibliyografyası", s. 478-479.

hammed b. Musa; Süleymaniye Ktp. Turhan V. Sultan, nr. 91 (305 vr.), ist. 870, müst. İbrahim; Süleymaniye Ktp. Hamidiye, nr. 432 (339 vr.), ist. 883; Beyazıt Devlet Ktp. Veliyüddin Efendi, nr. 1001 (485 vr.), ist. 996, müst. Ahmed b. Muhammed Bursalı; Manisa İl Halk Ktp., nr. 3248 (178 vr.);⁵⁰ Atıf Efendi Yazma Eser Ktp., nr. 1001 (419 vr.); İstanbul Millet Ktp. Feyzullah Efendi, nr. 625 (537 vr.); Edirne Selimiye Yazma Eser Ktp., nr. 4591 (375 vr.).⁵¹

Molla Fenârî'nin, bu eseri otuz yılda tamamladığı rivayet edilir.⁵² Hazırlanması geniş bir zaman dilimine yayılan bu çalışma kaynakları, kullandığı dil ve üslup ile takip ettiği çizgi açısından döneminin temel eğilimlerini⁵³ yansıtan zengin bir telifdir. Bu açıdan mezkûr yönlerden eseri kısaca tahlil edeceğiz.

Fenârî, eserinin girişinde istifade ettiği kaynaklara bir şiirle işaret etmektedir.⁵⁴ İlgili kaynaklar kısaca şunlardır: Pezdevî'nin *Usûl*'ü, İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasar*'ı, İbnü's-Sââtî'nin *Bedü'n-nizâm*'ı, Urmevî'nin *Tahsîl*'i, Fahreddin er-Râzî'nin *Mahsûl*'ü, Beydavî'nin *Minhâc*'ı, Sadrüşşerâ'nın *Tenkîh* ve *Tavdîh*'i, Teftâzânî'nin *Telvîh*'i, Habbâzî'nin *Muğn*'si. Bu eserlerin bazılarının şerhlerinden de istifade ettiğini belirten Fenârî'nin, bunların yanında bilhassa Gazzâlî'nin *Mustasfâ*'sı ile İcî'nin *Muhtasarü'l-müntehâ* şerhinden çokça yararlandığı, yaptığı alıntılardan anlaşılmaktadır. Yine onun eserini telif ederken farklı disiplinlere ait pek çok temel kaynağı kullandığı da görülmektedir.⁵⁵

Çalışma dil ve üslup açısından değerlendirildiğinde sistem olarak geleneksel Hanefî usûl eserlerinden farklı olduğu görülmektedir. Bu durum, müellifin dönemi için yaygın hale gelen felsefe-mantık menşeli sistemin bir tezâhürünü yansıtmaktadır. Bu nedenle ilgili eser, temel esaslarında Hanefî yaklaşımı sürdürmekle birlikte sistemi, konularla ilgili açılan yeni bahisler, yapılan ilaveler ve kullanılan dil ile bu eğilimden büyük izler taşımaktadır.⁵⁶

Eser, temelde fâtiha ve matlab şeklinde ikiye ayrılmakta, ilkinde her ilim dalı için genel giriş mahiyetinde olan ilgili disiplinin mahiyeti, fâidesi, mevzuu ve temel dayanakları özetle verilmektedir. Usûlle ilgili konular ise matlab kısmında ele alınmakta ve o da iki mukaddime, iki maksat ve hâtîme şeklinde tasnif edilmektedir. Mukaddimelerin ilkinde mevzunun tasviri; ikincisinde kelâmî, lügavî

50 Bu nüsha, maksatlar, yani deliler konusuyla başlamakta olup eserin son yarısının istinsah edilmiş halidir.

51 Son iki nüshanın kenarlarında pek çok haşiye düşülmüş olması dikkat çekicidir.

52 Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye*, s. 23; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1267.

53 Dönemin karakteristik yönünü ifade eden *müteahhirin dönemi yazım metodu* hakkında bkz. A. Cüneyd Köksal- İbrahim Kâfi Dönmez, "Usûl-i Fıkıh", *DİA*, c. 42, s. 205-206.

54 İlgili şiir için bkz. Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, c. 1, s. 3.

55 Eserde istifade edilen bütün kaynaklar için bkz. Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, s. 83-97.

56 Bu yansımayı net bir şekilde görmek için *Fıkıh Usûlü Mantık İlişkisi* adlı çalışmamıza bakılabilir: İlyas Yıldırım, "Fıkıh Usûlü Mantık İlişkisi -Molla Fenârî Örneği-", Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

ve ahkâmî mebdeler ele alınmaktadır. Maksatların ilki, deliller; ikincisi ise teâruz ve tercih konularına hasredilmiştir. Hâtîmede ise ictihâd ve ona tâbî olmak üzere fetvâ meseleleri yer bulmuştur.⁵⁷

Mukaddime, deliller, teâruz ve tercih ve ictihâd şeklinde ifade edilebilecek bu çerçevede, konu sıralaması cihetiyle önceki usûlcülerden Fahreddîn er-Râzî ve Beydavî' de görülebilmektedir. Ancak eserin ana omurgası olarak bu şekildeki taksimi -farklı tercihlerle beraber- Âmidî, İbnü'l-Hâcib ve İbnü's-Sââtî'de görmekteyiz.⁵⁸ Molla Fenârî'ye gelince onun da eserini kurgularken bu çizgiyi takip ettiği söylenebilir. Ancak mantıktaki tasavvur-tasdîk ayrımına uygun bir tarzda *Fusûlü'l-bedâyi'* i mukaddime-maksat şeklindeki tasnifi bu noktada Fenârî'nin, eserini önceki usûlcülerden bir adım öteye taşıyarak mantık verileriyle tasarladığını göstermektedir. Bu noktada mesela usûlle ilgili terminolojinin *mebâdîde* ilgili ahkâmın ise *maksatta* yer bulması,⁵⁹ yine *hüküm* konusunun *mebâdîde* ele alınması ve bu tercihte de mantıktaki genel esaslara muvafık surette izahlarda bulunulması⁶⁰ önemli veriler taşımaktadır. Zira fıkıh usûlünün mevzusuyla ilgili olan bu tercih,⁶¹ felsefe-mantıktan beslenmektedir.⁶²

57 Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, c. 1, s. 3.

58 Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fıkıh*, Şuayb Arnaut, İzzeddin Dallî (haz.), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1429/2008, c. 1, s. 44-45; Ebü'l-Hasan Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim el-Âmidî, *İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, İbrahim Acûz (haz.), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005, c. 1, s. 6, 9; Ebü Amr Cemalüddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr İbnü'l-Hâcib, *Muhtasarü Müntehe's-sûl ve'l-emel fî ilmeyyi'l-usûl ve'l-cedel*, Nezîr Hamedü (thk.), Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2006 c. 1, s. 200; Muzafferüddin Ahmed b. Ali el-Bağdadî İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, İbrahim Şemsüddîn (thk.), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004, s. 49-50; Abdullah b. Ömer b. el-Beydavî, *Minhâcü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, Mustafa Şeyh Mustafa (haz.), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006, s. 16-17.

59 Tanımlar için bkz. Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, c. 1, s. 81-91; hükümler için bkz. Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, c. 2, s. 6- 187.

60 Fenârî bunu, *bir ilmin kendisinin veya gayesinin meselelerinin mahmüllerinde bulunun şeyleri tasavvur, o ilmin mebâdîindendir* şeklinde izah etmektedir. O, fıkıh usûlüne nispetle ahkâmın da bu konumda olması hasebiyle mebâdîde yer aldığını belirtmektedir. Bkz. Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, c. 1, s. 11.

61 Fahreddîn er-Râzî, usûlün temel konuları arasında yer vermediği "hüküm" mevzusunu, mukaddime kısmında ele almakta ve Beydavî de aynı tercihte bulunmaktadır. Yine Âmidî, İbnü'l-Hâcib ve İbnü's-Sââtî gibi fıkıh usûlünün delillerden ibaret gören usûlcüler, hüküm konusunu mebâdîde işlemektedir. Bu çizgiye mukabil fıkıh usûlünün mevzusunu deliller ve hükümlerden ibaret gören Sadrüşşerîâ ise ilk önce delillere yer vermekte ve daha sonra hüküm konusunu ele almaktadır. İlgili tercihler için bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mahsûl*, c. 1, s. 13-43; Beydavî, *Minhâc*, s. 16-17; Âmidî, *İhkâm*, c. 1, s. 8, 72-135; İbnü'l-Hâcib, *Muhtasarü Müntehe's-sûl*, c. 1, s. 201, 274-369; İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, s. 51, 90-126; Ubeydullah b. Mesud b. Mahmud Sadrüşşerîâ el-Mahbûbî, *et-Tavdîh fî halli gâvâmizi't-Tenkîh*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y., c. 1, s. 41-43. Ayrıca bkz. Köksal-Dönmez, "Usûl-i Fıkıh", c. 42, s. 207.

62 Usûlcülerin vardıkları sonuç farklı olsa da konuyu izahta ve kendi görüşleriyle ilişkilendirmelerinde mantık ilminden istifade ettikleri görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldırım, "Fıkıh Usûlü Mantık İlişkisi -Molla Fenârî Örneği-", s. 62-64.

Dönemin eğilimlerini yansıtmaması kapsamında zikredilebilecek bir diğer örnek ise fıkıh usûlünde Sadrüşşerî ile yer bulan ve fiillerin ahlâkiliğini konu edinen *mukaddimât-ı erbaa* meselesidir. Molla Fenârî, Sadrüşşerî ile başlayan bu konuya usûl eserinde yer verme tercihinde onu takip etmiştir. Fakat nakletme şeklinde olmayan bu takip, mukaddimelerin sayısının artırılıp on taneye çıkartılması⁶³ ve Sadrüşşerî'dan bağımsız ve yer yer onu eleştirir tarzda ortaya konulmalarıyla tebarüz etmektedir.⁶⁴

Molla Fenârî'nin, -her ne kadar eserin sistemi ve dilinde felsefe-mantık merkezli, bilhassa Fahreddîn er-Râzî çizgisini sürdürür tarzda bir yönelime sahip olsa da- içerikle ilgili yaklaşımlarda Hanefîleri takip ettiği görülmektedir. Nitekim yukarıda da geçtiği üzere kendisi de bu çizgiyi takip amacı güttüğünü belirten ifadeleri sarahaten kullanmaktadır. Bu husus, -bir örnek kabilinden olmak üzere- onun fıkıh usûlüyle ilgili yaptığı tanımlarda içerik olarak Pezdevî'yi; yer yer tashihleri ve izahlarında da mantık merkezli verileri dikkate almasında net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.⁶⁵

Fusûlü'l-bedâyi''nin bir kısmını yukarıda verdiğimiz pek çok yazma nüshası bulunmaktadır. Ayrıca 1289 yılında aynı mücellette iki cilt olarak (324+436 sayfa) İstanbul'da Şeyh Yahya Efendi Matbaası'nda basılmış; 2006 yılında da tahkikli olarak neşredilmiştir.⁶⁶ Ancak içerisindeki imla hatalarının çok fazla olması, bu neşirden istifadeyi azamî derecede zorlaştırmaktadır. Bunun haricinde kısmî tahkik şeklinde iki çalışma daha bulunmaktadır. Hâlid b. Muhammed el-Arûsî nezaretinde ve Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde yapılan bu çalışmalardan ilki, *ahkâmî mebdelerden ehliyeti ortadan kaldıran durumlara* kadarki içeriği kapsamakta;⁶⁷ diğeri ise *icmâ* konusundan *eserin sonuna kadar* olan kısmı içermektedir.⁶⁸ *Fusûlü'l-bedâyi'*, şerh, ihtisar ve çeşitli akademik çalışmalara da konu olmuştur. Bu çalışmalar şunlardır:

1. *Telhîsu'l-fusûl ve tarsîsu'l-usûl*: Muhammed Şah b. Muhammed el-Fenârî, *Telhîsu'l-fusûl ve tarsîsu'l-usûl*, İstanbul Millet Ktp. Feyzullah Efendi, nr. 571 (148 vr.); Süleymâniye Ktp. Laleli, nr. 691 (92 vr.); Beyazıt Devlet Ktp. Veliyüddin Efendi, nr. 901 (222 vr.).

Molla Fenârî'nin oğlu Muhammed Şah (ö. 839/1436) tarafından yapılan bir ihtisar çalışmasıdır. Müellif, *Fusûlü'l-bedâyi'*'in zabtını kolaylaştırma gayesiyle böyle

63 Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, c. 1, s. 165-178.

64 A. Cüneyd Köksal, "İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlâkiliği Meselesi -Mukaddimât-ı Erbaa'ya Giriş-", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2012, sy. 28, s. 7-8.

65 Tafsilat için bkz. Yıldırım, "Fıkıh Usûlü Mantık İlişkisi -Molla Fenârî Örneği-", s. 120-153.

66 Muhammed b. Hamza b. Muhammed el-Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi'*, Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmail (thk.), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006.

67 Hasen b. Haşim b. Ahmed el-Mâlikî, *Tahkiku Kitâbi Fusûli'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi'* (*Mine'l-mebâdii'l-ahkâmiyye ile'l-avârdi'l-ehliyye*), Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Şeriat Fakültesi, ts.

68 Yâsir b. Muhammed b. Sâlih Hûsâvî, *Tahkiku Kitâbi Fusûli'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi'* (*Min evveli'l-icmâ ilâ nihâyeti'l-kitâb*), Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Şeriat Fakültesi, ts.

bir çalışma yaptığını belirterek eserine başlamaktadır. İhtisârın Sultan Muhammed b. Bâyezîd'e atfedilmesinden hareketle⁶⁹ telifin 816/1413-824/1421 yılları arasında tamamlandığı anlaşılmaktadır. Çalışma, mahiyet itibarıyla çok kısa tutulmuş ve temel meseleler farklı cümlelerle ve özet mana olarak asıl metinden aktarılmak suretiyle ayrıntılı tartışmalara girilmeden verilmiştir. Mesela *Fusûlü'l-bedâyi'*in ilk kısmı olan *fatiha* bölümündeki bu disiplinin *mahiyeti, fâidesi, mevzuu ve temel dayanakları* konuları asıl metnin takriben 1/30'u kadardır.⁷⁰

2. Şerhu Fusûlü'l-bedâyi': Muhammed Şah b. Muhammed el-Fenârî, *Şerhu Fusûlü'l-bedâyi'*, Süleymâniye Ktp. Yeni Cami, nr. 322 (269 vr.), ist. 998; Süleymâniye Ktp. Laleli, nr. 732 (228 vr.); Millet Ktp. Feyzullah Efendi, nr. 604 (336 vr.), ist. 1095; Rağıp Paşa Yazma Eser Ktp., nr. 405 (271 vr.), ist. 1175, müst. İsmail el-Halebî; Süleymâniye Ktp. Carullah, nr. 476 (230 vr.).

Bu eser de Muhammed Şâh'a aittir. İncelediğimiz nüshalarda şârih "*Kavlühû el-hamdü lillâhillezî şerea şevâria's-şerâyi'...*" ifadesiyle doğrudan şerhe başlamaktadır. Ancak Kâtip Çelebi eserin başlangıcı olarak "*Tebârekesmu zî'l-keremi'l-eamm ve'l-lutfî'l-etemm...*" şeklinde bir ifadeye yer vermektedir.⁷¹ Bu bilgiden hareketle ilgili nüshaların dibacesinin eksik olduğu söylenebilir. Çalışma, eserin tamamının değil, şârihin seçtiği yerlerin şerh edilmesi mahiyetindedir. Bu yerler ise bir veya birkaç kelimeyle "*kavlühû*" şeklindeki ifadenin ardından metinden aktarılmakta ve kısa izahlar yapılarak bir sonrakine geçilmektedir.

3. "Molla Fenârî ve Fusûlü'l-Bedâyi fî-Usûli's-Şeray'indeki Metodu": Hakkı Aydın, Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, 1989 (*İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1991.)

Molla Fenârî'nin *Fusûlü'l-bedâyi'*indeki metodunu konu edinen bu çalışma giriş, iki bölümden ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmı, Fenârî'ye kadarki fıkıh usûlünün tarihine hasredilmiştir. İlk bölümü Molla Fenârî'ye ayıran araştırmacı onun hayatını, eğitim sürecini, seyahatlerini, vefatını ve eserlerini konu edinmiştir. İlgili mevzular, hem temel tabakat kitaplarından istifade edilerek hem de ulaşılabilmişse yazma nüshalar üzerinden gösterilerek hazırlanmıştır.

İkinci ve tezin temel konusu olan bölümde ise Fenârî'nin *Fusûlü'l-bedâyi'*deki metodu değerlendirilmiştir. Bu çerçevede sırasıyla *Fusûlü'l-bedâyi'*in kaynakları, mevzuları işlerken takip ettiği usûl, mezhepler karşısındaki tavrı, hilâfiyata geniş yer veriş, kendinden öncekileri değerlendiriş, tercihleri ve Fenârî'yle ilgili

69 Muhammed Şah b. Muhammed el-Fenârî, *Telhîsu'l-fusûl ve tarsîsu'l-usûl*, İstanbul Millet Ktp. Feyzullah Efendi, nr. 571, vr. 2a.

70 Matbu nüshada bu konular 13 sayfada ele alınırken aynı konu *Telhîs'te* 1 varakta özetlenmiş olup hacim itibarıyla ise yukarıda ifade edildiği kadardır. Mukayese için bkz. Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, c. 1, s. 4-16; Muhammed Şah, *Telhîsu'l-fusûl*, vr. 2b-3b.

71 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1267.

yapılan değerlendirmeler hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmanın amacı olan metodun tespiti açısından isabetli olabilecek bu çerçeveye, içerik cihetiyle daha zengin bir hale getirilebilme imkânına da sahiptir. Zira araştırmacının tezde kullandığı kaynaklara bakıldığında temel usûl eserlerine ulaşabildiği görülmektedir. Buna rağmen *Fusûlü'l-bedâyi'*in usûl tarihi açısından oturduğu zemin ve sunduğu imkânlar yeterince vuzûha kavuşturulmuş değildir. Sonuç bölümü ise daha çok Fenârî'ye dair bazı sitayişkâr tespitlerin serdedilmesi şeklinde ve oldukça kısa bir mahiyettedir.

4. “Molla Fenârî'nin Usûl-i Fıkıh Görüşleri (*Fusûlü'l-Bedâyi'* Adlı Eseri Çerçevesinde)”: Mehmet Emin Erdoğan, Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, 2010.

Çalışma, giriş ve sonuç dışında dört bölümden müteşekkildir. Giriş kısmında Molla Fenârî'nin hayatı ve yaşadığı dönem hakkında tasvirî bilgiler sunulmaktadır. İlk bölüm Fenârî'nin fıkıh usûlüne bakışı ve *Fusûlü'l-bedâyi'*in kaynaklarına hasredilmiştir. İkinci bölüm ise şer'î delillere ayrılmış, takip eden bölümde hüküm bahsi işlenmiştir. Dördüncü bölümde içtihat ve taklit konularını değerlendiren araştırmacı, sonuç kısmında ise bazı genel tespitlerle yetinmiştir. Çalışma, *Fusûlü'l-bedâyi'*de yer alan görüşlerin özet olarak aktarılması mahiyetindedir. Araştırmacının giriş ve ilk bölümünde Hakkı Aydın'a ait çalışmanın ciddi oranda etkisi gözükmektedir. İlgili araştırma için de ifade ettiğimiz *Fusûlü'l-bedâyi'*in tasvirî yanında fıkıh usûlü tarihi açısından nerede durup ne anlam ifade ettiği hususuna temas edilmemiştir. Her iki çalışma da bu açılardan geliştirilmek için araştırmacılarını beklemektedir.

5. “Fıkıh Usûlü Mantık İlişkisi -Molla Fenârî Örneği-”: İlyas Yıldırım, Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, 2014.

Tarafımızca hazırlanan bu çalışma, birer disiplin olarak fıkıh usûlü ile mantık arasındaki münasebeti bir örnek üzerinden tespit etmeyi hedeflemiştir. Tez, giriş ve sonuç haricinde üç bölümden müteşekkildir. Girişte araştırmada kullanılan yöntem ile hareket noktası olarak seçilen Molla Fenârî hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde iki disiplin arasındaki ilişkinin tarihî seyrine temas edilmiştir. Bu çerçevede ilk önce iki disiplinin karşılaşma tarihi sunulmakta akabinde de bunun, usûl eserlerinin genel yapısında ne tür değişikliklere sebebiyet verdiği irdelenmektedir.

İkinci bölüm, bu ilişkinin tanım nazariyesi merkezli okunmasına hasredilmiştir. Bu kapsamda ilk önce her iki disiplinin tanım nazariyesi tespite çalışılmakta, akabinde de bunun pratiğe nasıl yansıdığı, temel fıkıh usûlü kavramları üzerinden sorgulanmaktadır. Son bölümde ise her iki ilim dalı için müşterek bir konu olan kıyâs üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu konu da her iki kıyas türü açısından

kavramsal çerçeve, temel unsurlar, türler, bilgi değeri yönleriyle mukayese edilmekte ayrıca fikhî kıyas ile analogi arasındaki benzerlik ve farklılıklar tespiti çalışılmaktadır. Çalışmadan elde edilen neticeler ise sonuç kısmında maddeler halinde serdedilmektedir. Araştırmada Molla Fenârî'nin *Fusûlü'l-bedâyi'* ile mantık eseri *Fevâid'* i merkeze alınmakla birlikte konuların işlenişinde ona gelinceye kadarki sürecin ortaya konulması şeklinde bir yöntem takip edilmiştir.

B. Şerhu Dîbâceti Usûli'l-Pezdevî

Adı *Şerhu Usûli'l-Pezdevî* olarak da geçen⁷² bu eser, Kâtip Çelebî tarafından *Usûlü'l-Pezdevî*'nin giriş kısmının şerhini içeren eksik kalmış bir çalışma olarak tavsif edilmektedir.⁷³ Ancak Taşkoprîzâde (ö. 968/1561) Fenârî'nin eserleri arasında bunu zikretmemiş;⁷⁴ yazma eser kütüphanelerinde de böyle bir çalışmaya tesadüf edilememiştir.⁷⁵

C. Şerhu Telhîsi'l-Câmiî'l-Kebîr

Süleymaniye Ktp. Laleli, nr. 963 (vr. 40a-120b); Cârullah, nr. 656 (76 vr.); Yeni Cami, nr. 428 (79 vr.); Beyazıt Devlet Ktp. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Koleksiyonu, nr.189 (71 vr.); nr. 304 (vr. 175b-190b).

Bu eser, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Câmiu'l-kebîr* adlı çalışmasının Muhammed b. Abbâd el-Hılâtî (ö. 652/1254) tarafından yapılan ihtisarı üzerine bir şerhtir.⁷⁶ Eserin yaklaşık altıda biri kadarını kapsayan⁷⁷ eksik bir çalışma olup namaz, zekât ve yemin konularına münhasırdır. *Fusûlü'l-bedâyi'* e atfılarda bulunmasından⁷⁸ hareketle Molla Fenârî'nin, bu şerhi *Fusûl* den sonra ve dolayısıyla hayatının sonuna doğru yazdığı söylenebilir.

Çalışma sırasıyla bütün metnin şerhi şeklindedir. Usûl kurallarına ve kavâidle bağlantılara dikkat çekilen eserde bazen dil ve belagat yönüyle tahlillere de tesadüf edilebilmektedir. Hanefî mezhebinin kurucu imamları ve önemli simalarına yapılan atıflarla mezhep içindeki farklı görüşlere temas edilmiştir. Fenârî'nin atıfta bulunduğu kaynaklar arasında özellikle *el-Câmiü'l-kebîr*'in İbrahim b. Süleymân

72 Babanzâde, *Hediyetü'l-ârifin*, c. 2, 188.

73 İlgili tespit için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 1, s. 133.

74 Bkz. Taşkoprîzâde, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye*, s. 23-25.

75 Gerek <https://www.yazmalar.gov.tr/> ve gerekse İSAM'ın *Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı*'nda yaptığımız taratmalarda bu eseri bulamadık. Yine yazma eserleri içeren farklı veri tabanlarından da olumlu bir sonuç elde edemedik. Eserin Fenârî'ye aidiyetine atf için ayrıca bkz. Babanzâde, *Hediyetü'l-ârifin*, c. 2, s. 188; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 391; Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, s. 79; Gömbeyaz, "Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenârî Bibliyografyası", s. 496-497.

76 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 1, s. 472; Cengiz Kallek, "Hılâtî", *DİA*, c. 17, s. 321.

77 İlgili tespit için bkz. Güllü, "Şemseddin Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri", s. 55.

78 İlgili atıflara örnek olarak bkz. Molla Fenârî, *Şerhu Telhîsi'l-Câmiî'l-Kebîr*, Süleymaniye Ktp. Laleli, nr. 963, vr. 59b, 60b, 62b, 63a, 82a,120a.

el-Hamevî el-Konevî'ye (ö. 732) ait şerhi⁷⁹ dikkat çekmektedir. Zira müellif bu çalışmaya neredeyse her sayfada atıfta bulunmaktadır. Ayrıca *el-Câmiü'l-kebîr*'in Cessas şerhi, *Telhîs*'in Balbanî şerhi,⁸⁰ *Musaffa*, *Tecnis*, *Kunye* gibi diğer önemli Hanefî müellifati da sarahaten zikredilen kaynaklar arasında bulunmaktadır.

Eser üzerine yapılan bir çalışma tespit edemedik. Ancak incelediğimiz nüshanın kenarlarında nadir de olsa bazı haşiyeler bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesinin sonunda Muhammed Şah şeklinde bir kayıt düşülmüştür⁸¹ ki bu, müellifimizin oğludur. Lakin hangi bağlamda ve kim tarafından bu kaydın konulduğunu tespit edemedik.

D. Şerhu Mukaddimeti's-salât

Marmara Üniv. Nadir Eserler Koleksiyonu, nr. 899 (35 vr.); Milli Ktp. Yazmalar, nr. 1710 (20 vr.); Edirne Selimiye Yazma Eser Ktp., nr. 200/1 (26 vr.).⁸²

Eser, Lütfullah en-Nesefî el-Keydânî'ye ait olan ve *Fıkhiü Keydânî*, *Şurûtü's-salât*, *Mukaddimeti's-salât* şeklinde farklı isimlerle anılan namazla ilgili meseleleri muhtevî bir çalışmanın şerhi olup Fenârî'ye aidiyeti ve adıyla ilgili bazı farklı yaklaşımlar mevcuttur.

Kâtip Çelebî *Mukaddimeti's-salât* adlı eserin tanıtımını yaparken müellifi hakkındaki ihtilaftan bahsetmektedir. Muhtemel kişiler arasında ise Molla Fenârî, Fâdıl Keydânî diye meşhur olan Lütfullah en-Nesefî (ö. 750/1343) ve İbn Kemâl'i (ö. 940/1534) zikretmekte ve Taşköprizâde'ye nispet ettiği bir şerhteki kayıttan yola çıkarak Fenârî'ye ait olduğunu söylemektedir.⁸³

Eserin İbn Kemâl'e ait olamayacağı bu metne bir şerh⁸⁴ yazan Mustafa b. Zekeriyya b. Aydoğmuş el-Karamânî'nin (ö. 809/1406) ondan⁸⁵ çok önce vefat etmiş olması nedeniyle mümkün gözükmemektedir. Bu metnin Fenârî'ye ait olamayacağı ise gerek kendisinin şerhinden ve gerekse pek çok nüshanın bu eseri Keydânî'ye ait olarak aktarmasından anlaşılmaktadır. Yine bir metin olarak bu çalışmayı Fenârî'ye nispetle veren yanlış kayıtları saymazsak yazma nüshalarda

79 Fenârî, *Şerhu's-Süleymânî* şeklinde bir tesmiye kullanmaktadır. İlgili şerh için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 1, s. 569.

80 Fenârî'nin *Şerhü'l-Balbânî* şeklinde adlandırdığı *Tuhfetü'l-haris* isimli bu çalışma için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 1, s. 472.

81 Molla Fenârî, *Şerhu Telhisi'l-Câmiü'l-Kebîr*, vr. 41a.

82 93 no.lu dipnotta yanlışlıkla Taşköprizâde'ye nispet edildiği belirtilen eserler de bu çalışmanın diğer nüshalarıdır.

83 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1802.

84 Pek çok nüshası bulunan bu eser için örnek olarak bkz. Mustafa b. Zekeriyya b. Aydoğmuş el-Karamânî, *et-Tavdîh alâ Mukaddimeti's-Salât li-Ebi'l-Lays es-Semerkandî*, Marmara Üniv. Nadir Eserler Koleksiyonu, nr. 467 (117 vr.)

85 Zira İbn Kemâl Paşa 873/1469- 940/1534 yılları arasında yaşamıştır. Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *DİA*, c. 25, s. 238.

da eser Fenârî'ye atfedilmemektedir. Kâtip Çelebî'nin tespiti ise Taşköprizâde'ye nispet ettiği şerhe dayanmaktadır. Dolayısıyla *Mukaddimetü's-salât* metninin Lütfullah en-Nesefî el-Keydânî'ye ait olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim Fenârî'nin çalışmasının *Fikhü Keydânî* şerhi olarak ifade edilmesi de bunu desteklemektedir. Netice itibariyle Molla Fenârî'nin eseri bu metnin bir şerhinden ibarettir. Ancak hemen şunu da ifade edelim ki Kâtip Çelebî'nin Taşköprizâde'ye nispetle verdiği eser, Fenârî'nin bu çalışmasıdır. Zira onun bu esere izafetle verdiği giriş kısmı, Fenârî'nin çalışmasına aittir. Bu karışıklık, yazma nüshaların kayıtlarına da yansımış ve Fenârî'nin bu çalışması, Taşköprizâde'nin Fenârî şerhi olarak da kayda geçmiştir.⁸⁶

Eserin ismi, mevcut nüshanın başında “*Hâza kitâbu Fıkhî Keydânî şerhun li'l-Fenârî*” şeklinde yazılmakla birlikte şerhin takdiminde “*Şerhun li Mukaddimetü's-salât*” olarak ifade edilmektedir.⁸⁷ Yine bazı kütüphane kayıtlarında metin sahibi olarak Fenârî'nin ismi geçmekte ve onun eseri *Mukaddimetü's-salât* olarak zikredilmektedir.⁸⁸

Eserin muhtevasına gelince metinde temelde namazın farzları, vacipleri, sünnetleri, müstehapları, namazda haram, mekruh, mübah ve müfsit olan hususlar ele alınmaktadır. Fenârî'nin çalışmasına bakıldığında ise bir şerh olması hasebiyle metinde ele alınan konulara temasla yetinildiği görülmektedir. Ancak yapılan tanımlar ve taksimatlarla konunun detaylandırılması, delillere yer verilmesi ve bilhassa ilk dönem ulemasına yeri geldiğinde atıfta bulunulması dikkat çekmektedir. Ayrıca yer yer Şâfilere atıfla Hanefîlerin onlardan farklı yaklaşıma sahip olduğu hususlara vurgu yapılması da bir başka özellik olarak ifade edilebilir.

Kâtip Çelebî'nin yukarıdaki hatalı nispetini saymazsak Molla Fenârî'nin bu şerhi üzerine yapılmış bir çalışmaya tesadüf edemedik. Bunun haricinde Fenârî'nin çalışmasının şerhi olarak takdim edilen eserler ise metin sahibinin Fenârî olduğu varsayımından hareketle *Mukaddimetü's-salât* üzerine yapılan çalışmaların sunulmasından ibarettir. Sözelimi günümüzde Fenârî'ye atfen *Mukaddimetü's-salât* metnini

86 Kütüphane kayıtlarında bu şekilde yer alan nüshalar şunlardır: İsmâeddîn Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Şerhu Mukaddimetü's-salât*, Milli Ktp. Yazmalar Koleksiyonu, nr. 9684/5 (103b-123a), ist. 967; nr. 7679 (16 vr.); nr. 2925 (43 vr.), ist. 1270; Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 4326/2 (6b-35b), ist. 967; Süleymaniye Ktp. Giresun İl Halk Ktp. Koleksiyonu, nr. 3544/2 (61b-88a), ist. 1038; Süleymaniye Ktp. Amcazade Hüseyinpaşa Koleksiyonu, nr. 34/5 (102b-127a), ist. 1043; Milli Ktp. Çankırı İl Halk Ktp. Koleksiyonu, nr. 17380 (163/6), ist. 1122; Milli Ktp. Adnan Ötügen İl Halk Ktp. Koleksiyonu, nr. 2829/5 (68a-86b); Milli Ktp. Adana İl Halk Ktp. Koleksiyonu, nr. 912/4 (105b-115a); Edirne Selimiye Yazma Eserler Ktp., nr. 146 (32 vr.).

87 Muhammed b. Hamza el-Fenârî, *Şerhu Mukaddimetü's-salât*, Marmara Üniv. Nadir Eserler Koleksiyonu, nr. 899, vr. 162. Çalışma, kütüphanenin kaydında “*Kitabü Fıkh-ı Kîdânî Şerhu li-Fenârî*” şeklinde yer almaktadır. Ancak biz, eserin içerisinde yazan ismi, muhtevayı ve genel kabulü esas alarak bu şekildeki kullanımı tercih edeceğiz. Ayrıca varak numaraları yazılmamış olduğu için aynı mücellette yer alan diğer eserin devamına göre bir numaralandırma yapmak durumunda kaldık.

88 Örnek olarak bkz. Milli Ktp. Ankara Adnan Ötügen İl Halk Ktp. Koleksiyonu, nr. 1567/2.

esas alıp yapılan bir şerh çalışmasında da bu metin karışıklığının netleştirilmeden müellifimize ait olduğu varsayımıyla hareket edilerek benzer yanılığa düşülmüş; bu kabulden sonra da metin üzerine yapılan bütün çalışmalar, Fenârî'nin eserine izafe edilmiştir.⁸⁹

E. *Şurûtu's-salât*

Millî Ktp. Tokat İl Halk Ktp. Koleksiyonu, nr. 25/13 (125b-127a), ist. 984, müst. Abdülmecid; Amasya Beyazıt İl Halk Ktp., nr. 1694/1 (1a-7b), ist.1022, müst. Mehmed Hamdi b. Halil Tokâdi; Millî Ktp. Eskişehir İl Halk Ktp. Koleksiyonu, nr. 693/3 (97b-101b), ist. 1050, müst. Talib İbrahim b. Abdullah; Bursa İnebey Yazma Eser Ktp. Orhan Camii Koleksiyonu, nr. 470 (1b-9a); Millî Ktp. Yazmalar, nr. 608 (1b-14a), ist. 1121; Marmara Üniv. Nadir Eserler Koleksiyonu, nr. 650 (1b-7a), ist. 1121; nr. 113 (20a-26b), ist. 1271; nr. 60 (85a-94a); İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları Koleksiyonu, nr. 569/02 (5b-11a).

Namazla ilgili küçük bir risale olup kütüphane kayıtlarında genellikle Molla Fenârî'ye ait olarak kaydedilmekle beraber yazma nüshalarında bunu gösterir herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Eserin müellifi hakkında gelen bilgiler ise bir şerhinde ve tercümelerinin çoğunda yer almaktadır ve bunlarda da eser, Fenârî'ye nispet edilmektedir.

Veli b. Mehmed b. Bekr el-Bolûvî'ye (h. 1054'te sağ) ait olan *Tuhfetü'l-menkûlât fî şerhi Şurûti's-salât* adlı eserde müellif bu çalışmayı, Molla Fenârî'ye ait olan muhtasar mahiyetteki bu metin üzerine hazırladığını ifade etmektedir.⁹⁰ Müellif nüshası olan bu çalışmanın tarihi ise hicri 1054 olarak kaydedilmiştir. Bu açıdan *Şurûtu's-salât*'ın bize ulaşan nüshalarının çoğundan daha erken tarihli bir çalışma olması ve Fenârî'ye aidiyeti ifade etmesi, müellifin tespiti noktasında dikkate değerdir. Yine birazdan künye bilgilerini vereceğimiz tercümelerde de bu eserin Fenârî'ye ait olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca bu metnin müellifi olarak sadece Fenârî'nin zikredilmesi de bu bilgiyi destekler mahiyettedir. Bütün bunları değerlendirdiğimizde eserin Fenârî'ye ait bir çalışma olduğu ortaya çıkmaktadır.

Eserde namazla ilgili temel esaslar müdellel olmaksızın çok özet bir şekilde bâblar ve maddeler halinde sıralanarak verilmektedir. Bu şekildeki bir yöntem, bazı tercümelerde ifade edilen "Fenârî'nin bu eseri, namaz erkânını oğluna öğretmek için hazırladığı" şeklindeki tespiti⁹¹ de doğrular niteliktedir. Nüsha farklılıkları bu

89 İlgili çalışma için bkz. Salah Muhammed Ebü'l-Hâcc, *el-Mirkât Şerhu Mukaddimetî's-salat ve maaha Dav'u'd-derârî fî ahbâri Şemseddîn el-Fenârî*, Amman: Müessesetü'l-Verrak, 2007 (Eserin şerhleriyle ilgili kısım için bkz. s. 12-16).

90 İlgili ifade için bkz. Veli b. Mehmed b. Bekr el-Bolûvî, *Tuhfetü'l-menkûlât fî şerhi Şurûti's-salât*, Manisa İl Halk Ktp. Akhisar Zeynelzade Koleksiyonu, nr. 444 (1+98+1 vr.), telif tar. 1054/1643, vr. 1a.

91 Örnek olarak bkz. Muhammed b. Hamza el-Fenârî, *Manzûm Terceme-i Erkân-ı Salât*, Millî Ktp. Yazmalar Koleksiyonu, nr. 7171/5, vr. 54b-55a; Molla Fenârî, *Kitâb-i Şurût-i Salât*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, nr. 1744, vr. 67b.

tasniflerde bazı farklılıklar var gibi gösterse de⁹² temelde ele alınan konular sırasıyla şöyledir: Namazın şartları, farzları, vacipleri, sünnetleri, müstehapları, mekruhları, namazı bozan hususlar, abdestin farzları, sünnetleri, adapları, mekruhları, yasakları, abdesti bozan durumlar, guslün farzları, sünnetleri, guslü gerektiren hususlar, sünnet olan gusüller.⁹³

Şârih Bâli b. Ali'nin tespitine göre *Mebûsût*'ün taharet ve namaz bölümlerinin bir özeti olan bu metin,⁹⁴ Fenârî'nin benzer mahiyetteki *Şerhu Mukaddimeti's-salât* adlı eserinin aksine hem şerh hem de tercüme şeklindeki farklı pek çok çalışmaya konu olmuştur. Bu eserlerden bizim tespit edebildiklerimiz şunlardır:

1. Şerhleri:

a. *Safvetü'l-menkûlât fi şerhi Şurûti's-salât*: Şemseddîn Ahmed b. Süleyman İbn Kemal Paşa (ö. 940/1534), İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, nr. 826 (168a-215b); Marmara Üniv. Nadir Eserler Koleksiyonu, nr. 616 (94b-123a); Milli Ktp. Adnan Ötügen İl Halk Ktp. Koleksiyonu, nr. 2370/1 (1b-28b), ist. 1175, müst. İmamzâde Şeyh Ali b. Mehmed; Milli Ktp. Yazmalar, nr. 4241; ist. 1192; Balıkesir İl Halk Ktp., nr. 1011/01 (1b-46b), ist. 1199.

Müellif, eserinin girişinde bu metnin elden ele dolaştığını ve yeterli bir şerhinin olmaması nedeniyle bu çalışmayı hazırladığını belirtmektedir. Eser, önceki temel metinlere atıf yapması ve konuyu müdellel bir şekilde işlemesiyle tebârüz etmektedir. Ayrıca Adalî'nin *Kitâbü'l-Hayât Şerhu Şurûti's-Salât* adlı eserinin de kaynakları arasında yer almaktadır.⁹⁵

b. *el-Felâh fi bahsi'l-vudûi ve's-salât*: İbnü's-Sülli Yusuf b. Kemal (940/1534'te sağ), Çankırı İl Halk Ktp., nr. 81/2 (13b-24a), ist. 1158.

Hicri 940 yılının Şaban ayında bu eseri telif ettiğini belirten müellif, karışık ifadeler, Farsça gibi yabancı dilden kelimeler kullanmaksızın sade bir şekilde namazla ilgili meseleleri muhtevi bu risaleyi şerh etmeye çalıştığını vurgulayarak telifine başlamaktadır. Şerhte metnin kavramsal çerçevesini izah ve yeri geldiğinde delillere yer verme gibi bir yöntem takip edilmektedir.

92 Mesela ilk konu olarak yer bulan *namazın şartları*, bazı nüshalarda *altı* bazılarında da *sekiz* tane olarak ifade edilmiştir. Ancak içerik olarak bakılınca necasetten taharetin *beden, elbise ve mekân temizliği* şeklindeki alt başlıkları bazı nüshalarda ayrı birer madde bazılarında ise tek madde olarak zikredildiği görülmektedir. Mukayese için krş. Molla Fenârî, *Şurûtu's-salât*, Marmara Üniv. Nadir Eserler Koleksiyonu, nr. 113, vr. 20a-b; *Şurûtu's-salât*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları Koleksiyonu, nr. 569/02, vr. 6a.

93 Eserin nüshaları yukarıda verildiği için burada tekrarlanmayacaktır.

94 İlgili tespit için bkz. Bâli b. Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. İskender *Umdetü'l-hayrât fi şerhi Şurûti's-salât*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 1500, ist. 1083, müst. Arslan Mehmed b. Ebî Bekr Corûmî, vr. 1b.

95 Mustafâ b. Hamza Adalî, *Kitâbü'l-Hayât Şerhu Şurûti's-Salât*, Marmara Üniv. Nadir Eserler Koleksiyonu, nr. 733, vr. 5a.

c. Şerhu Şurûti's-salat: Abdullah b. Ebî Bekr eş-Şirevî, Manisa İl Halk Ktp., nr. 2398/2 (11b-39a), ist. 1006; Balıkesir İl Halk Ktp., nr. 1091/2 (37b-65b), ist. 1157.

Diğer şârihler gibi tasvirde bulunmayan müellif, doğrudan şerhe başlamaktadır. Bu çalışmada dikkat çeken husus, mezhep içi farklı görüşlere atıf yapmasıdır.

d. Kitâbü'l-Hayât Şerhu Şurûti's-Salât: Mustafâ b. Hamza Adalı (ö. 1085/1674), Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Ktp., nr. 243 (3+91 vr.), telif tarihi 1045, istinsah 1048; Marmara Üniv. Nadir Eserler Koleksiyonu, nr. 733 (1+92 vr.).

Şurûtu's-salât'ın en geniş hacimli şerhi olan bu çalışmada müellif, eserin girişinde kullandığı kaynakları tek tek yazmakta ve içerisinde İbn Kemâl Paşa'nın şerhi de dâhil olmak üzere toplamda yetmiş beş eserden istifade ettiğini belirtmektedir. Şerhe bakıldığında bu kaynaklara yoğun bir şekilde atıfta bulunması ve farklı görüşleri delilleriyle birlikte geniş bir çerçevede ele almasıyla dikkat çekmektedir.

e. Tuhfetü'l-menkûlât fi şerhi Şurûti's-salât: Velî b. Mehmed b. Bekr Bolûvî, Manisa İl Halk Ktp. Akhisar Zeynelzâde Koleksiyonu, nr. 444 (1+98+1 vr.), telif tar. 1054.

Şârih, bu metnin Fenârî'ye ait olan ve elden ele dolaşan bir muhtasar olduğunu belirtmektedir. İmandan sonra en önemli hususun namaz olduğu ve bu konuda Müslüman çocuklar ile ilim talebeleri için böyle bir çalışma hazırladığını vurgulayan müellif, bunu kendisi için ahiret azığı yaptığını ifade etmektedir. Dil ve lügat merkezli açıklamalarıyla temayüz eden çalışmanın bu nüshası, müellif hattıdır.

f. Umdetü'l-hayrât fi şerhi Şurûti's-salât: Bâlî b. Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. İskender, Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 1500 (1b-67a), ist. 1083, müst. Arslan Mehmed b. Ebî Bekr Çorûmî; Samsun İl Halk Ktp., nr. 329/1 (1b-96b), ist. 1134.

Müellif, metnin *Mebûsût*'ün temizlik ve namazla ilgili kısımlarının çok özet bir hulasası olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle ilgili çalışmaya, müşküllerini açıklayan ve işaret ettiği şeyleri ortaya koyan bir şerh yapmak istediğini ifade etmektedir. Bu sayede eserden âlimler ve halktan her kesimin istifade edeceğini vurgulamaktadır. Metni dil, lügat, deliller ve farklı görüşler gibi çeşitli yönlerden detaylandırmaktadır.

g. Safvetü'l-menkûlât fi şerhi Şurûti's-salât: Karabaşzâde Ali b. İbrahim b. Abdurrahman (h.1086'da sağ), İstanbul Millet Ktp. Feyzullah Efendi Koleksiyonu, nr. 766/1 (1a-24a), telif tar. 1076, ist. 1086.

Müellif hattı da olan bu eser, isim olarak İbn Kemâl Paşa'nın çalışmasıyla aynı olsa da içerik açısından farklı ve müstakil bir çalışmadır. Mezhep içi farklı görüşleri yansıtmaya çalışmasıyla dikkat çekmektedir.

h. Safvetü'l-menkûlât Şerhu Şurûti's-salât: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Belediye Yazmaları, nr. 826/8 (167b-215b).

Bu çalışma, Fenârî'nin eserine Osmanlıca yazılmış bir şerh mahiyetindedir. Şârih hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bunda gerek mevcut nüshanın

başında müellife ait bir bilginin yer almaması ve gerekse son kısmının eksik olması etkilidir. Önceki şerhlerle ve özellikle aynı ismi taşıyan diğer iki şerhle kıyas edildiğinde bunların bir tercümesi olmadığı, müstakil bir eser hüviyeti taşıdığı anlaşılmaktadır. Metnin Fenârî'ye ait olduğu vurgusuyla dikkat çeken bu şerh, konuyu detaylandırmadaki üslubuyla diğer çalışmalar gibidir. Ancak bilhassa sonlara doğru soru-cevap şeklindeki üslubuyla diğerlerinden farklıdır.

i. Şerhu Şurûti's-salât: Marmara Üniv. Nadir Eserler Koleksiyonu, nr. 401 (55 vr.), ist. 1051; Milli Ktp. Çankırı İl Halk Ktp. Koleksiyonu, nr. 432/5 (168b-204b), ist. 1126, müst. Mahmud b. Rasul; Manisa İl Halk Ktp., nr. 6712/4 (98b-146a), ist. 1182, müst. Osman b. Abdurrahman b. Osman.

Sahibini tespit edemediğimiz bu yazma, Molla Fenârî'nin *Şurûtu's-salât*'i üzerine yapılmış bir şerh çalışmasıdır. Etrafındaki insanların talebi üzerine bu eseri kaleme aldığını ifade eden şârih, diğer şerhlerde olduğu gibi deliller ve farklı görüşler üzerinden metni izah etmektedir.

j. Şerhu Şurûti's-salât: Manisa İl Halk Ktp. Akhisar Zeynelzade Koleksiyonu, nr. 1373/2 (37b-48b), ist. 1341, müst. Ahmed Nureddin b. Mehmed Emin Veysicânî; Bahkesir İl Halk Ktp., nr. 437 (20 vr.).

Kime ait olduğunu tespit edemediğimiz bu şerh, metnin ayet ve hadislerle müdellel hale getirilmesiyle yetinmekte ve başka bir izahta bulunmamaktadır. Delil olarak zikrettiği hadislerin kaynaklarını fıkıh kitaplarından vermesiyle de dikkat çekmektedir.

k. Şerhu Şurûti's-salât: Eskişehir İl Halk Ktp., nr. 335/1 (1a-27a).

Yazarını tespit edemediğimiz bu çalışma da Fenârî'nin eseri üzerine yapılmış muhtasar bir şerhtir.

l. Terceme-i Şurûtu's-Salât⁹⁶: Mustafa b. Ömer b. Muhammed Üsküdârî (ö. 1093/1682) Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 87 (70 vr.), telif tar. 1051.

Kütüphane kaydında eserin müellifinin meçhul ve verilen tarihin de istinsah tarihi olduğu şeklinde bir tespit ortaya konulmuştur. Ancak metne baktığımızda eserin sonunda müellifin açıkça kendi ismini yazarak bu telifinden dolayı varsa eksiklerin kendisine ait olduğu vurgusunu ve insanların bundan istifade ederken kendisini hayır duayla anmaları talebini görmekteyiz. Yazar ayrıca 1051 yılının Şevval ayının ortalarında bu telifi bitirdiğini de belirtmektedir. Bu bilgiler ışığında eserin Üsküdârî'ye ait; hattın da müellif nüshası olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmanın muhtevasına baktığımızda ise metnin, Osmanlıcaya tercüme ve şerh edilmesi şeklinde olduğunu söyleyebiliriz. Şârih, eserini takdim ederken topluma kazandırmak için tercümenin gerektiği ve önemli hususlarda da açıklamalara ihtiyaç duyulduğu için böyle bir çalışma yaptığını belirtmektedir. Geniş

96 Eser, tercüme olması hasebiyle bir sonraki başlıkta tanıtılma imkânına da sahiptir. Ancak mahiyet itibarıyla şerh olduğu için bu başlıkta tanıtımı yapılmaktadır.

hacimli olan bu eserde şârih, deliller ve ihtilaflara temel kaynaklara atıflarda bulunarak yer vermektedir.

2. Tercümelere:

a. *Terceme-i Şurûtu's- Salât*: Mütercim: Derviş Mustafa Hazretleri, Milli Ktp. Yazmalar, nr. 3642/3 (22a-28a), ist. 1116; nr. 7171/5 (54b-59a); nr. 5383/2 (89b-98a); Eskişehir İl Halk Ktp., nr. 432/5 (77b-81a), ist. 1131; Balıkesir İl Halk Ktp., nr.440/2 (45b-52a), ist. 1184, müst. Mehmed b. Veli; İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, nr. 1744 (67b-70a); nr. 1444 (36b-38b); İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları Koleksiyonu, nr. 278 (105b-109b).

Bazı nüshalarda *Manzume-i Şurût-i Salât*⁹⁷ olarak da geçen manzum şeklindeki bu tercümenin sahibi, Eskişehir İl Halk Ktp., 432/5 numaralı nüshanın kapağında “Derviş Mustafa” olarak takdim edilmektedir. Ayrıca şiirin *hâtîme-i kitâb* başlığı altında yer bulan “*Hamden lillâh işbu şiirin tercemesi oldu tamam; Mustafa Hazretlerinin ruhuna yüzbin selam; Hak Teâlâ ahirette rahmet eylesin ona...*” şeklindeki beyitlerinden hareketle mütercimin isminin Mustafa olduğu anlaşılrsa da bunun haricinde bir bilgi mevcut değildir. Yine İ.B.B. Atatürk Kitaplığı 1744 numaralı nüshanın kapağında eserin Sinan Efendi’ye ait olduğu ifade edilmiştir. Ancak bu nüshanın ise *hâtîme-i kitâb* kısmı eksiktir.

Manzumenin incelediğimiz nüshalarında girişin ardından *sebeb-i nazm-i kitâb* şeklindeki başlık altında bu eserin Molla Fenârî tarafından ve oğlu için⁹⁸ hazırlandığı ifade edilmektedir. Daha sonra aslına sadık bir şekilde metnin manzum tercümesine yer verilmektedir. Lakin son kısımda bulunan ve Kur’an’daki secde ayetlerinin geçtiği surelere yer verilen beyitler, bizim incelediğimiz metinlerin asıllarında bulunmamaktadır. Bu durum, mütercimin esas aldığı nüshada ilgili kısmın mevcut olabileceğini düşündürse de eserin bağlamından bu kısmın Fenârî tarafından orijinal metne alındığını söylemek güçtür.

Tercümenin nüshalarına bakıldığında ara başlıkların bazı nüshalarda Arapça bazılarında ise Osmanlıca şeklinde verildiği görülmekte; yine bazı nüshalarda farklılıklar olsa da yaklaşık 80 beyitlik bir manzume ortaya konulmaktadır. Bu farklılaşmalarda kimi nüshalarda bazı beyitlerin yer bulmaması etkilidir. Ayrıca bazı nüshalarda mısralar bölünerek kaydedilmiştir. Mesela Eskişehir İl Halk Ktp., 432/5 numaralı nüshada doğrudan tercümeğe geçilip metnin müellifi ve telif nedeni üzerinde durulmamasına rağmen manzumenin 128 beyitten müteşekkil olduğu görülmektedir.

97 Mesela İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, nr. 1444.

98 *Oğlu için* kaydını içeren beyitler bazı nüshalarda yer almamaktadır. Misal olarak “İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları Koleksiyonu, nr. 278” nüshası verilebilir. İlgili beyitler bu nüshada yer almamıştır (vr. 105b’ye bakınız).

b. *Kitâb-ı Şurûtu's-Salât*: Milli Ktp. Yazmalar, nr. 6439/1 (1b-9b); İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, nr. 1609 (23 s.), 1219.

Şurûtu's-Salât'ın tercümesi olan bu çalışmanın kim tarafından hazırlandığına dair bir bilgi bulamadık. Tespit edebildiğimiz bu iki nüshadan ilki yazma eser olup sayfanın başında "*Bâb-ı Şurût-i Salât*" şeklinde bir kayıt mevcuttur. Ancak kütüphane kaydında ise "*Nazm-i Şurût-i Salât*" şeklinde bir isimlendirme söz konusudur. İkinci nüsha ise matbu olmakla beraber sadece eserin sonuna bir tarih eklenmiş, başka bir kayıt konulmamıştır. İsim olarak ise metnin başında "*Kitâb-ı Şurût-i Salât*" şeklinde bir kayıt bulunmaktadır.

Çalışma, metnin mensur bir çevirisidir. İlk nüshanın *nazm* olarak kayda geçirilmesi Osmanlıca'nın şiirsel özelliğinin bir yanıtından veya yaygın tercümenin manzum olmasından kaynaklanabilir. Manzum tercümenin aksine bu çalışmada ara başlıklara yer verilmediği gibi secde ayetleriyle ilgili her hangi bir metin de mevcut değildir.

c. *Kitâb-ı Şurûtu's-Salât*: Künyesine dair "Kütüphâne-i Mehmet Şevki Eygi, nr. 711" şeklindeki bir kayıt haricinde her hangi bir bilgi bulunmayan bu tercüme, bab başlıklarının tercümesi ve ifade tarzı olarak farklılık arzettiği için ayrı bir çalışma olarak değerlendirilebilir.

d. *Şurûtu's-salât*: Milli Ktp. Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp. Koleksiyonu, nr. 17457 (13 vr.), ist. 1141, müst. Musa b. Muhammed.

Mütercimi hakkında her hangi bilgi bulunmayan bu çalışma, eserin orijinalinin verilip kelimelerin altlarına Osmanlıca karşılıklarının yazılması şeklinde bir satır arası tercüme mahiyetindedir.

F. *Mürşidü'l-Musallî*

Kâtip Çelebî tarafından Fenârî'ye ait olduğu söylenen, Regâib ve Kadir gecelerinde namaz kılınmasının câiz olduğunu hatta teşvik edildiğini konu edinen bir eserdir.⁹⁹ Ancak kütüphane kayıtlarında böyle bir çalışma tespit edemedik.

G. *Şerhu Ferâizi's-Sirâciyye*

Şerhu Ferâizi's-Sirâciyye, Milli Ktp. İl Halk Ktp. Koleksiyonu, nr. 33/2 (63b-133b), ist. 853, müst. Şeref b. Haydar; Manisa İl Halk Ktp., nr. 6739 (I+74 vr.), ist. 866; Manisa Akhisar Zeynelzâde Koleksiyonu, nr. 1393 (77 vr.), müst. Musa b. Mehmed Reşid; Milli Ktp. Ankara Adnan Ötüken İl Halk Ktp. Koleksiyonu, nr. 1844 (109 vr.),¹⁰⁰ ist. 878; Milli Ktp. Yazmalar, nr. 4234/2 (50b-95b); Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp. nr. 1749 (57 vr.); Balıkesir İl Halk Ktp. nr. 1170 (1b-56a).

Hanefî ulemasından Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'nin (ö. 596/1200) İslâm miras hukukuna dair eserinin şerhidir. Fenârî'nin bu telifi, üzerinde pek

99 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1655.

100 Nüshanın son kısımları mevcut olmayıp bu haliyle 109 varaktan oluşmaktadır.

çok çalışma yapılmış olan *Ferâizi's-sirâciyye*'nin en güzel şerhlerinden biri olarak kabul edilmektedir.¹⁰¹ Sonraki dönem çalışmalarına da kaynaklık etmiş¹⁰² Fenârî'nin bu eseri, talebelerin ihtiyaçlarına cevap olarak telif edilmiştir.¹⁰³

Tahsil edilmesi gereken en önemli ilimler arasında ferâizin bulunduğu ifadeyle eserine başlayan müellif, bu sahadaki en önemli eser olmasına rağmen bu metin üzerine yapılan çalışmaların yetersizliğinden bahsetmekte ve kendi çalışmasının, önceki şerhlerden istifadeyle bu eksiklikleri gidermeyi hedeflediğini edebî bir dille ortaya koymaktadır.¹⁰⁴ Konuları ele alırken delillerine, eserdeki bağlamına, mezhep içindeki farklı görüşlere yer vermeye dikkat eden şârih, kendinden önceki eserlere atıfla zengin bir literatür kullanmaktadır.¹⁰⁵

Henüz basıldığını tespit edemediğimiz bu çalışmanın kütüphanelerde, müellif hayattayken istihvan edilenler de dâhil pek çok yazma nüshası bulunmaktadır.¹⁰⁶

H. *Havâşi'l-Osmânî*

Fenârî'nin bir diğer miras hukuku eseri olan *Şerhu Ferâizi's-sirâciyye* adlı çalışmasında bu esere atıf yapılmış olup¹⁰⁷ hakkında başka bir bilgi henüz bulunmamaktadır.¹⁰⁸

III. Molla Fenârî'nin Osmanlı Fıkıh Tarihindeki Yeri ve Etkileri

Molla Fenârî'nin Osmanlı dönemi ilim hayatı açısından ifade ettiği değer, birkaç yönlüdür. Bir âlim prototipi olması bu kapsamda zikredilebilecek genel anlamda bir etkidir. Takipçilerinin oluşması ise onun, ortaya koyduğu modellerle uzun yıllar etkisinin sürmesini temin etmiştir. Ayrıntıları yukarıda geçtiği için meselenin bu yönü detaylandırılmayacaktır. Bu başlıkta daha çok Fenârî'nin, fıkıh ilmi açısından ifade ettiği anlamın, yaptığı tercihler ve verdiği eserler çerçevesinde ele alınmasıyla iktifa edilecektir.

101 Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye*, s. 24; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1247; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 166.

102 Örnek olarak İbn Kemâl Paşa'nın *Ferâizi's-sirâciyye* şerhine bakılabilir: Şemseddin Ahmed b. Süleyman İbn Kemal Paşa, *Şerhu Ferâizi's-sirâciyye*, Marmara Üniv. Nadir Eserler Koleksiyonu, nr. 139, vr. 1b.

103 Bu vurgu için bkz. Muhammed b. Hamza el-Fenârî, *Şerhu Ferâizi's-Sirâciyye*, Manisa İl Halk Ktp., nr. 6739, ist. 866, vr. 1b-2a.

104 Molla Fenârî, *Şerhu Ferâizi's-Sirâciyye*, vr. 1b-2a.

105 Mesela bir örnek olarak *hünsâ* ile ilgili meselelerin ele alındığı fasla bakılabilir: vr. 69b-71a.

106 Bizim görme imkânı bulamadığımız diğer nüshaları için bkz. Gülle, "Şemseddin Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri", s. 49-54.

107 Mesela mezhep ihtilafına temas ettiği bir yerde konunun ayrıntısını *Havâşi'l-Osmânî* adlı çalışmasına havale etmektedir. Bkz. Molla Fenârî, *Şerhu Ferâizi's-Sirâciyye*, vr. 27a.

108 İlgili değerlendirmeler için bkz. Gülle, "Şemseddin Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri", s. 49, 84; Cici, "Molla Fenârî'nin Osmanlı Hukuk Düşüncesindeki Yeri", s. 247; Gömbeyaz, "Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenârî Bibliyografyası", s. 491-492.

Osmanlı Devleti ulemasından fıkıhla ilgili birkaç eser veren ve bu telifleri şerh, haşiye, talik, tercüme, reddiye gibi sonraki çalışmalarda merkeze alınan ve ders kitabı olarak okutulan; sonrakiler tarafından olumlu-olumsuz değerlendirmelerin ögesi olan âlimler, *devletin belli başlı hukukçuları* olarak takdim edilmektedir ve Fenârî de bunlar arasında yer almaktadır.¹⁰⁹ Onun bu vasfı, verdiği eserleri ve yönlendirici tercihleriyle müşahhas hale gelmektedir. Hemen ifade edelim ki bu sahada Fenârî, daha çok usûlcü kimliği baskın bir şahsiyet olarak ön plana çıkmaktadır; nitekim aşağıdaki satırlarda bu duruma işaret edilecektir. Ancak yaptığı diğer metin ve şerh türü çalışmalar da dikkat celbetmiş, sözgelimi çok kısa bir ilmiyal sayılabilecek bir eseri, kurucu metin olarak bir düzine çalışmaya kaynaklık etmiştir.

Bu çerçevede Molla Fenârî'nin telifatına baktığımızda, mesela otuz yıllık bir emeğin ürünü olan *Fusûlü'l-bedâyi'*in, sonraki dönemde hem kaynak olarak kullanılan hem de kendisinden sitayişle bahsedilen bir fıkıh usûlü eseri olduğunu görmekteyiz.¹¹⁰ Mesela Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480), Osmanlı med-reselerinde ders kitabı olarak okutulmuş olan *Mir'âtü'l-usûl*¹¹¹ adlı eserinde *Fusûlü'l-bedâyi'*den çokça istifade ettiği görülmektedir.¹¹² Benzer şekilde Emir Padişâh,¹¹³ Hamevî,¹¹⁴ Ali Haydar Efendi,¹¹⁵ Ezher şeyhlerinden Abdurrahman b. Muhammed eş-Şirbînî¹¹⁶ gibi gerek Osmanlı ve gerekse diğer coğrafyadaki usûlcülerden de *Fusûlü'l-bedâyi'*e atıflar görmek mümkündür. Ayrıca Vânûğî¹¹⁷

109 Recep Cici, "Klâsik Dönemde Osmanlı Hukuk Düşüncesi: Belli Başlı Hukukçular ve Çalışmaları", *Türkler*, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (eds.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. 11, s. 370.

110 Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, s. 128-131; Cici, "Molla Fenârî'nin Osmanlı Hukuk Düşüncesindeki Yeri", s. 249.

111 Bkz. Ferhat Koca, "Mir'âtü'l-Usûl", *DİA*, c. 30, s. 148.

112 İlgili tespit için bkz. Seyit Badır, "Molla Hüsrev ve Mirkâtü'l-vusûl Adlı Eserindeki Yöntemi", Yüksek Lisans tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 120. Bu benzerliği gösteren bazı örnekleri mukayese için bkz. Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, c. 1, s. 159 - Muhammed b. Ferâmuz Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl: Şerhu Mirkâti'l-vüsûl*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1317, s. 117; *Fusûlü'l-bedâyi'*, c. 1, s. 195-207 - *Mir'âtü'l-usûl*, s. 70-99; *Fusûlü'l-bedâyi'*, c. 2, s. 30-36 - *Mir'âtü'l-usûl*, s. 132-135.

113 Muhammed Emin b. Mahmûd Buhârî Emir Padişâh, *Teysirü't-Tahrîr*, Halep: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1351, c. 4, s. 48.

114 Ebü'l-Abbas Şehabüddin Ahmed b. Muhammed Hamevî, *Çamzû uyünî'l-basâir: Şerhu Kitâbi'l-Eşbah ve'n-nezâir*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985, c. 1, s. 16-17, 95; c. 3, s. 439.

115 Eminefendizade Küçük Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm Şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, 3. baskı, İstanbul: Matbaa-i Tevsi-i Tîbâat, 1330, c. 3, s. 10; c. 4, s. 370.

116 Abdurrahman b. Muhammed eş-Şirbînî, *Takrîr alâ Hâşiyeti'l-Bennânî 'alâ Şerhi'l-Mahallî*, Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.s., c. 1, s. 442, 444, 466, 467, 468, 469, 471, 478, 484, 490; c. 2, s. 48, 212, 274, 531.

117 Molla Fenârî'nin eserlerini tanıttığımız başlık altında bu eser ve *Fusûlü'l-bedâyi'* ile olan münasebeti hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

ve Ömer Nasuhi Bilmen¹¹⁸ gibi bu eseri hem kaynak olarak kullanan hem de ondan kısmî alıntılarda bulunan müelliflere de tesadüf edilmektedir.¹¹⁹

*Fusûlü'l-bedâyi'*in tasarımının farklılığına ve bunda da bilhassa Fahreddîn er-Râzî ile dönüşen bir sürecin etkin olduğuna yukarıda kısaca değinilmişti. Fenârî'nin usûl eserinin ana şeması olan *mukaddime-maksat-hâtîme* şeklindeki tasnifinin Molla Hüsrev, Hâdimî, Büyük Haydar Efendi, Şâkir el-Hanbelî gibi Osmanlı dönemi usûlcülerince takip edildiğini görmekteyiz.¹²⁰ Ancak içeriğe geldiğimizde onun Hanefîlerden farklı olarak eserinin konu tertibinde bilhassa mevzu merkezli ve hüküm bahsini mukaddimedede bir mebde olarak ele alan yaklaşımı; ayrıca teâruz ve tercih konusunu delillerin yanında ikinci bir maksat olarak veren tercihi karşılık bulmamıştır. Mesela onun gibi fıkıh usûlünün mevzuunu delillerden ibaret gören sonraki dönem usûlcülerinden Hâdimî (ö. 1176/1762), Büyük Ali Haydar Efendi (ö. 1903), Şâkir el-Hanbelî (ö. 1958) ve Ömer Nasûhî Bilmen (ö. 1971) gibi simaların,¹²¹ eserlerinde önce delillere sonra da hükümlere, temel mevzular olarak yer verdikleri görülmektedir.¹²² Bununla beraber içtihadın *hâtîme* başlığı altında yer bulması ise bazı usûlcülerce kabul görmüştür. Fahreddîn er-Râzî'nin içtihadı son konu olarak ele alma tercihi, Fenârî tarafından *hâtîme* başlığı altında ve onun gibi son konu olarak düzenlenmiştir. İçtihat konusunu kıyasın bir "ek"i gibi ele alan Sadrüşşerîâ'ya¹²³ mukabil ise Fenârî'nin bu tercihi karşılık bulmuştur.¹²⁴

Yine *Kevâkib-i Seb'a* risalesinde ifade edildiği üzere Fenârî'nin bu eseri, medreselerin fıkıh usûlü müfredatında *Telvîh*'ten sonra ve en ileri seviyede okunacak ders kitabı olarak yer almaktadır.¹²⁵ Ancak şunu da ifade etmeliyiz ki *Fusûlü'l-bedâyi'*

118 Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-i İslâmîyye ve Istilahât-ı Fikhiyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, t.y., c. 1, s. 203-214.

119 Molla Fenârî hakkında değerlendirmelerde bulunan ve ona atıf yapan diğer müellifler için ayrıca bkz. Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, s. 126-131.

120 Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 25; Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa Hâdimî, *Mecâmiü'l-hakâik mine'l-usûl (Menâfi'u'd-dekâik* şerhiyle birlikte), İstanbul: Dârü't-Tıbbâati'l-Âmire, 1273, s. 20-23; Büyük Haydar Efendi, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, İstanbul, el-Mektebetü'l-Manmûdiyye, t.s., s. 7, 200, 413, 550; Şâkir el-Hanbelî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, İstanbul: Güven Matbaacılık, ts., s. 40.

121 İlgili usûlcülerin fıkıh usûlünün mevzusunu delillerden ibaret gördüklerine dair bkz. Hâdimî, *Mecâmiü'l-hakâik*, s. 20-23; Büyük Haydar Efendi, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, s. 7; Şâkir el-Hanbelî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, s. 33; Bilmen, *Hukuk-i İslâmîyye ve Istilahât-ı Fikhiyye Kamusu*, c. 1, s. 39.

122 Eserlerin sistematigi için bkz. Hâdimî, *Mecâmiü'l-hakâik*, s. 8; Büyük Haydar Efendi, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, s. 20, 413; Şâkir el-Hanbelî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, s. 40; Bilmen, *Hukuk-i İslâmîyye ve Istilahât-ı Fikhiyye Kamusu*, c. 1, s. 44, 214.

123 Sadrüşşerîâ, *et-Tavdîh*, c. 1, s. 15. Tetimme tespiti için bkz. Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh et-Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh ale't-Tavdîh*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y., c. 1, s. 15.

124 Bkz. Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 25; Büyük Haydar Efendi, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, s. 550; Şâkir el-Hanbelî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, s. 40.

125 XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlmîyeye Dair Bir Eser *Kevâkib-i Seb'a Risalesi*, Nasuhi Ünal Karaarslan (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015, s. 78.

medreselerde yaygın bir şekilde takip edilen ve uzun zaman diliminde temel ders kitabı olarak tasvip gören bir çalışma değildir.¹²⁶ Bunda eserin hacminin genişliğinin ve üslûbunun ağır oluşunun ciddi etkisi olsa gerektir. Ayrıca üzerinde bir şerh-hâşiye geleneğinin oluşmaması da onun hacmen zaten bu tarz bir çalışma mahiyeti taşımasıyla yorumlanabilir. Ancak bütün bunlar, Osmanlı ulemasının esere verdiği kıymete hâle getirmemiştir.¹²⁷ Eser üzerinde bazı ihtisar, haşiye, tez tarzında çalışmalar da yapılmıştır.

Fıkıh usûlü açısından ifade edilebilecek bir başka etki ise şudur: Fenârî'nin medrese müfredatının yenilenmesinde etkin olduğuna yukarıda değinilmişti. Bu açıdan Osmanlı medreselerinde okutulan fıkıh usûlü eserleriyle onun tercihleri arasında bir paralelliğin varlığı dikkat çekicidir. Zira o, İcî'nin *Muhtasarü'l-Müntehâ* şerhine özel ilgi duymuş; bu eser de *Şerhu'l-Adud* diye medreselerde uzun yıllar orta seviye fıkıh usûlü ders kitabı olarak okutulmuştur. Yine kendi talebelerine Teftâzânî'nin eserlerini okutması, hatta bu eserlerin istinsahı için haftalık tatili bir gün artırması¹²⁸ ile sonraki dönemlerde uzun yıllar *Telvîh*'in üst seviye ders kitabı olarak medrese müfredatına yerleşmesi¹²⁹ arasında benzer bir ilişki söz konusudur.

Fenârî'nin çalışmalarının bir diğer yönünü ilmihal tarzındaki eserleri oluşturmaktadır. Bu açıdan Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda halkın temel dinî bilgileri öğrenmesi için önemli bir adım olan bu tercihte Kutbeddîn İznîkî'yle (ö. 821/1418) birlikte Fenârî, önemli bir hizmet ifâ etmişlerdir.¹³⁰ Bilhassa *Şurûtu's-salât* adlı eseri bir düzine şerh ve tercüme çalışmalarının kurucu metni olmuştur. Ferâizle ilgili şerhi de yine müstağni kalınamayan bir çalışma hüviyeti taşımaktadır ki bu hususlar eserler tanıtılırken ortaya konulmuştu. Bu açıdan Fenârî'nin eserler bazında da etkin olduğunu ifade etmek mümkündür.

Sonuç

Bu öz mahiyetindeki çalışmayla ortaya çıkan tabloda Fenârî'nin çok yönlü bir şahsiyet olup âlim-mutasavvıf kimliğiyle Osmanlı ilim dünyasına katkılar sunduğu görülmektedir. Osmanoğulları'nın beylikten sultanlığa geçişine şahitlik eden ve bu dönemde medreselerin yeniden düzenlenmesinde görevlendirilen Fenârî, bu anlamda umûmî bir etkiye sahiptir. Farklı düşünce geleneklerini şahsında mezc eden bir âlim olarak büyük kabul görmesi, onun etkisinin yaygınlaşmasını inaç

126 Mesela farklı risaleler, icazetnâmeler ve ders programları üzerinden bir derleme yapan Cevat İzgi, *Kevâkib-i Seb'a* risalesinden aktardığımız kayıt dışında Fenârî'nin bu ve diğer fıkıh ilmi eserlerine yer vermemektedir. Bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, c. 1, s. 62-116, 163-178.

127 Bkz. Köksal-Dönmez, "Usûl-i Fıkıh", c. 42, s. 206.

128 Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye*, s. 27-28.

129 Eserlerin medrese müfredatında yer bulmasıyla ilgili bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 13, 22, 28, 43.

130 Cici, "Klâsik Dönemde Osmanlı Hukuk Düşüncesi", *Türkler*, c. 11, s. 379.

etmiştir. Bu modelin oluşmasında ise Fenârî'nin, döneminin ana ilim merkezleri ve önde gelen ilim adamlarıyla olan yakın münasebetinin ciddi katkıları vardır.

Onun fıkıh ilmi özelindeki durumuna bakılınca karşımıza çok yönlü bir fakih-usûlcü çıkmaktadır. Hemen şunu ifade edelim ki Fenârî, beslendiği damarlar cihetiyle hem Fahreddin er-Râzî'ye hem de bilhassa Bâbertî ile klasik Hanefî çizgisine mensuptur ve bu durum, eserlerine net bir şekilde yansımaktadır. Bu yansıma ise tespit edebildiğimiz kadarıyla dil ve üslubun ilk çizgiden, içerik ve varılan sonuçların ikincisinden alınması şeklinde tezahür etmektedir.

Molla Fenârî fıkıh ilmi çerçevesinde usûl, fûru, ilmihal ve ferâize dair metin ve şerh tarzında çalışmalar ortaya koymuş olup bunlardan günümüze ulaşabilenler toplamda beş tanedir. Bu sahanın temel alanlarını kapsayan bu çalışmalar, bir taraftan ilim camiasına diğer taraftan da genel okuyucuya hitap edecek çeşitliliğe sahiptir. Bu durum, Osmanlı ilim hayatının teşekkül dönemi için anlamlı bir duruş ve yönlendirmeyi de ihtiva eder. Fenârî'nin, çalışmalarında yöntem olarak ise -eserin mahiyeti imkân tanıdığı ölçüde- önceki Hanefî uleması ve temel eserlerine atfı önemsemesi, konuları verirken delillerine temas etmesi, farklı görüşleri ele alıp değerlendirmesi ve sistematik bir şablon oluşturma titizliği câlib-i dikkattir. Yukarıda nüshaları ve muhtevalarına yer verdiğimiz bu eserler içerisinde ise *Fusûlü'l-bedâyi'* ile *Şurûtu's-salât* daha fazla ön plana çıkmaktadır ki bunlar, mahiyetleri icabı hitap ettiği kitle açısından ulema-genel okuyucu çizgisinin iki ucunda durmaktadırlar. Diğer eserler ise kendilerinden sitayişle bahsedilmesine ve başarılı bulunmalarına rağmen aynı teveccühü kazanamamışlardır.

*Fusûlü'l-bedâyi'*e baktığımızda Fenârî'nin, temel yaklaşımlar olarak Hanefîlik çizgisini sürdürmekle beraber, eserin kurgulanışında farklı bir sistemle dönemi için yaygınlaşan felsefe-mantık yönelimli eğilimi tercih ettiği görülmektedir. Onun bu tercihi ana omurgada karşılık bulurken detaylarda ise durum farklılaşmaktadır. Sınırlı da olsa belli bir dönem ileri seviye fıkıh usûlü ders kitabı da olan *Fusûlü'l-bedâyi'*in, kaynaklık vasfına rağmen şerh-haşiye türü fazla çalışmaya konu olmamasında üslubunun ağırlığıyla beraber belki daha da belirgin olarak hacminin kabarklığı etkin unsurdur. Zira bu çalışma zaten normal bir eserin hâşiyesi olabilecek hacme sahip bir metin evsafındadır. Bununla beraber esere olan teveccüh, günümüze kadar sürmüş ve halen devam etmektedir. Nitekim yukarıda tasvir ettiğimiz biri yüksek lisans, ikisi doktora mahiyetindeki akademik çalışmalar, bu eseri esas alarak hazırlanmıştır.

Fenârî'nin en fazla teveccüh gören bir diğer eseri ise *Şurûtu's-salât*'tır. Bu küçük hacimli metin, ikisi Osmanlıca diğerleri Arapça olmak üzere on iki şerh; biri manzum, ikisi mensur ve bir tanesi de satır arası olmak üzere dört farklı tercümeyle konu olmuştur. Onu müdellel hale getiren ve ayrıntularla genişleten şerhler, dönemin temel bir ihtiyacını gidermeye hizmet etmiştir. Ayrıca tercümenin

yanında Osmanlıca şerhlerle de bu eser, topluma mâl olarak insanların temel dinî bilgilerini öğrenmesinde önemli işlevler görmeye namzet olmuştur.

Netice itibarıyla Molla Fenârî'nin, Osmanlı ilim hayatında aktif bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Onun bu yönü ise eserlerinin sonraki dönem çalışmalarına hangi oranda ve ne tür bir etkide bulunduğunu gösterecek daha kapsamlı çalışmalarla aydınlatılmayı beklemektedir.

Molla Fenârî: İlmî Kişiliği, Fıkıhla İlgili Eserleri ve Osmanlı Fıkıh Tarihindeki Yeri

İlyas YILDIRIM

Özet

Molla Fenârî, Osmanlı Devleti'nin önemli ilim adamlarındandır. Bu çalışma onun ve eserlerinin, Osmanlı fıkıh tarihindeki yerini konu edinmektedir. Bu kapsamda ilk önce kısa hayat hikâyesine yer verilmiştir. Akabinde bu ilmî kişiliğin oluşumuna dair tasvir ve tahlillerde bulunmaktadır. Daha sonra Fenârî'nin fıkıh ilmiyle ilgili eserleri; yazma nüshaları ve bunlar üzerine yapılan ikincil çalışmalarla birlikte tanıtılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Molla Fenârî, Osmanlı Fıkıh Tarihi, *Fusûlü'l-bedâyi'*.

Mulla Fenârî: His Scholarly Personality, His Works Related to the *Fiqh* and His Place in the History of Ottoman *Fiqh*

İlyas YILDIRIM

Abstract

Mulla Fenârî is one of the most significant scholars of the Ottoman Empire. This article provides an analysis of his works on *fiqh* and his place in the history of the Ottoman jurisprudence. In this context, a brief biography of Fenârî is followed by a list of factors that affected his scholarly personality. Then his works related to *fiqh*, their manuscript copies as well as secondary studies conducted on this material are introduced.

Keywords: Mulla Fenârî, History of Ottoman *Fiqh*, *Fusûlü'l-bedâyi'*.